

На Західному фронті без змін. Повернення
Еріх Марія Ремарк

Тема людини, яка попри всі жахи війни не втратила здатності до справжнього кохання і дружби, – одна з провідних у творчості Ремарка. Пройшовши через окопи, виживши на полях Першої світової, молодь шукає себе в новому світі, де немає смертей, не вибухають гранати та не гинуть бойові побратими. У їхніх серцях палає й веде вперед неугасимий вогонь – жага до життя.

Эрих Мария Ремарк

На Західному фронті без змін. Повернення

Романи

Никакая часть данного издания не может быть скопирована или воспроизведена в любой форме без письменного разрешения издательства

Публікується за сприяння Mohrbooks AG Literary Agency та Synopsis Literary Agency

Переклад з німецької Катерини Гловацької, Наталки Сняданко

Дизайнер обкладинки IvanovITCH

УДК 821.112.2

IM WESTEN NICHTS NEUES © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1929

DER WEG ZUR?CK © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1931

© Depositphotos.com / Ryhor, обкладинка, 2019

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2019

На західному фронті без змін

Книга ця – ані звинувачення, ані сповідь.

Це тільки спроба розповісти про покоління людей, що їх занапастила війна, навіть як хто з них і не потрапив під снаряди.

I

Ми стоїмо за дев'ять кілометрів від передової. Учора нас змінили; тепер наші шлунки напхані квасолею з м'ясом, ми наїдені та вдоволені. Навіть на вечерю можна набрати повний казанок, а ще нам дали подвійну пайку ковбаси й хліба: їж – не хочу. Такого вже давно не бувало; наш куховар із червоною, мов помідор, пікою сам набивається з їжею; кожному, хто тільки проходить поблизу, він махає своїм черпаком і щедро насипає в казанок. Він у розпачі, бо ніяк не може спорожнити свій «кашомет». Тьяден і Мюллер познаходили десь великі миски для прання й набирають їх ущерть, мовляв, на запас. Тьяден робить це з ненажерливості, Мюллер – з обачності. Де дівається те, що з'їдає Тьяден, – для всіх загадка. Він худючий, як суха вобла.

Але найголовніше, що нам видають також подвійну пайку курива. Кожному по десять сигар, двадцять цигарок і дві плитки жувального тютюну, цілком пристойно. За тютюн я виміняв у Качинського цигарки, тож маю їх тепер сорок штук. Із цим можна якось день перебути.

А тим часом уся ця розкіш, власне, випадкова. Командування не буває таке щедre. Маємо все це лише завдяки помилці.

Два тижні тому нас погнали на передову змінити інших. На тій ділянці фронту було досить спокійно, тож на день, коли ми мали повернутися сюди, каптенармус одержав звичайну норму харчів – на повну роту чисельністю сто п'ятдесят солдатів. Але в останній день англійці зненацька сипонули по нашій позиції «скринями» з великих гармат. Вони сипали їх так довго, що ми зазнали великих втрат і з нашої роти вернулося назад тільки вісімдесят душ.

Приїхали ми вночі й миттю полягали, щоб нарешті як слід виспатися; адже Качинський правду каже: на війні було б не так і кепсько, якби давали хоч трохи більше спати. На передовій ніколи не поспиш, і два тижні тягнуться щоразу страшенно довго.

Була вже обідня пора, коли перші з нас повилазили з бараків. За півгодини всі позбиралися з казанками біля «кашомета», від якого йшов дух чогось жирного, смачного. Поперед усіх, звісно, найголодніші: малий Альберт Кроп,

що з нас усіх мав найяснішу голову й тому, мабуть, тільки недавно став ефрейтором; Мюллер П'ятий, який тягає з собою шкільні підручники та мріє скласти екзамени екстерном – навіть під шквальним вогнем він товче закони фізики; далі – Леер, бородань, що спить і бачить дівчат з офіцерського борделю; він божиться, що за наказом по армії ці дівчата зобов'язані носити шовкові сорочки, а перед тим, як приймати гостей у чині капітана й вище, неодмінно брати ванну; четвертий – це я, Пауль Боймер. Усім чотирьом по дев'ятнадцять років, усі четверо пішли воювати з одного класу.

Відразу за нами стоять наші друзі: худющий Тьяден, наш одноліток, слюсар, найбільший ненажера в роті. Сідає до столу тоненький, а підводиться пузатий, немов намоктана блошиця; Гайє Вестгуз, теж наш одноліток, торфокоп, він може запросто взяти в руку пайкову хлібину й спитати: «Ану здогадайтеся, що в мене в кулаці?» Ще Детерінг, селянин, який думає тільки про свою господу й про дружину; нарешті Станіслав Качинський, душа нашого гурту, розумний, чіпкий, пронозливий чолов'яга сорока років; він має землисте обличчя, блакитні очі, похилі плечі й дивовижний нюх на те, коли почнеться обстріл, де можна наїстися й де переховатися в затишку.

Наш гурт очолював довгу чергу перед польовою кухнею. Уже нам уривався терпець, бо куховар, ще нічого не знаючи, стояв і чекав.

Нарешті Качинський гукнув йому:

– Генріху, відчиняй-но свою корчму! Квасоля вже напевне доварилася.

Той мляво похитав головою:

– Спершу нехай усі зберуться.

– Та ми всі тут! – вишкірився Тьяден.

Унтер-офіцер іще нічого не розумів.

– Вам тільки давай! А де ж решта?

– Сьогодні ти вже їх не нагодуєш. Хто в лазареті, хто в братській могилі.

Ці слова приголомшили куховара. Він аж стелувався.

– А я ж наварив на сто п'ятдесят душ!

Кроп стусонув його під ребра:

– О, нарешті ми наїмося! Починай-но!

Раптом Тьяденові сяйнула якась думка. Його гостре, наче мишачий писок, обличчя аж засвітилось, очі хитро примружилися, вилиці випнулися, і він присунувся ближче:

– Голубчику, то ти й хліба одержав сьогодні на сто п'ятдесят душ, еге?

Спантеличений унтер-офіцер очманіло кивнув. Тьяден схопив його за лацкан:

– І ковбаси теж?

Куховар знову кивнув своїм червоним «помідором». У Тяядена затремтіла щелепа.

– І курива?

– Аякже, геть усього.

Тяяден озирнувся, обличчя в нього сяло.

– Сто чортів, оце-то пощастило! Усе тепер наше! І кожен дістане – стривайте! – справді, кожен дістане майже подвійну пайку.

Однак Помідор нарешті отямився й заперечив:

– Цього не буде!

Але й ми вже зовсім отямились і підійшли ближче.

– А чому не буде, морквино ти нещасна? – спитав Качинський.

– Те, що одержано на сто п'ятдесят людей, не можна віддати вісімдесятьом.

– А ми тобі зараз покажемо, як це робиться, – пробурчав Мюллер.

– Та про мене, обід їжте, а хліб і ковбасу я можу видати тільки на вісімдесятьох, – затявся Помідор.

Качинський розлютився:

– Тобі, видно, вже час на передову. Ти одержав харчі не на вісімдесятьох, а на другу роту, втямив? І ти повинен їх нам віддати! Друга рота – це ми.

Ми напосілися на куховара гуртом. Його всі не любили: вже не раз із його вини їжа потрапляла до нас у траншеї з великим запізненням і холодна, бо навіть при легенькому обстрілі він не наважувався близько під'їздити зі своєю кухнею, і нашим хлопцям, що мали підносити бачки, доводилось добиватися далі, ніж солдатам з інших рот. От Бульке, куховар першої роти, був куди кращий хлопець. Правда, гладкий, як хом'як узимку, та коли треба, тягне свої казани аж до самісінької передової.

Судячи з нашого настрою, без бійки тут не обійшлося б, та нараз з'явився командир роти. Дізнавшись, про що сварка, він тільки сказав:

– Так, учора ми зазнали великих втрат.

Тоді він зазирнув у казан:

– Здається, квасоля непогана.

Помідор кивнув:

– Зі смальцем і м'ясом.

Лейтенант глянув на нас. Він розумів, що в усіх на думці. Взагалі він добре нас розумів, бо сам колись був такий, як ми, а в роту прийшов унтер-офіцером. Він іще раз підняв покришку на казані й понюхав. А йдучи, сказав:

– Принесіть і мені повну тарілку. А пайки роздати на всіх. Це дозволяється.

Помідор отетеріло закліпав очима. А Тьяден витанцьовував круг нього:

– Нічого з тобою не станеться. Ти що, головний інтендант? Ну, насипай, торбохвате, та гляди не скупись!

– Бий тебе лихо! – просичав Помідор.

Він мало не луснув з люті, таке не вкладалося йому в голову. Що це робиться у світі! Та щоб показати, ніби йому байдуже, сам роздав кожному ще й по півфунта штучного меду.

А день сьогодні таки гарний. Навіть пошта прийшла: кожен дістав по кілька листів і газет. Не поспішаючи, ми йдемо за бараки, на луку. Кроп несе під пахвою круглу покришку від діжечки з-під маргарину.

З правого краю луки поставлено для солдатів постійну вбиральню – чималу, криту дахом споруду. Але нею користуються хіба що новобранці, вони ще не навчилися мати з усього якусь користь. А ми шукаємо чогось ліпшого. То там, то там на луці стоять невеликі, на одну особу, кабінки для тієї ж мети. Це чотирикутні дощані ящики, закриті зусібіч, чистенькі, з чудовим, вигідним сидінням. По боках у них є ручки, тож кабінки можна переносити.

Ми зсовуємо три кабінки та влаштовуємось якнайзручніше. Звідси ми вийдемо хіба що за дві години.

Я й досі пам'ятаю, як ми, ще новобранцями, попервах соромилися ходити до загальної вбиральні. Дверей там немає, двадцять людей сидять поруч, наче у вагоні. Усіх можна відразу охопити оком, адже солдат має бути завжди під наглядом.

Відтоді ми навчилися не тільки змагати свою соромливість, а й багато чого іншого. З часом ми позивали ще й не до такого.

Тут, на свіжому повітрі, це діло дає нам ширшу насолоду. Не знати чого ми досі соромилися випорожнитися, це ж так само природно, як їсти й пити. Може, не варто було б про це розводитись, якби воно не відіграло такої великої ролі в нашому житті і якби ця природність не була для нас відкриттям, саме для нас, бо іншим це вже здавалося звичайнісінькою справою.

Для солдата його шлунок і травлення куди важливіші, ніж для всіх інших людей. Три чверті слів, що їх вживає солдат, пов'язані з ними, зокрема вислови найбільшої радості чи найглибшого обурення. Неможливо в якийсь інший спосіб висловитися так стисло та яскраво. Коли ми повернемося

додому, наші рідні й учителі страшенно здивуються, але тут до цієї мови вдаються всі.

Ці функції тіла знову набули для нас невинного характеру, бо ми були змушені їх не приховувати. Тепер вони навіть видаються нам такими природними, що виконання їх у затишному куточку розцінюється так само високо, як гарно й упевнено розіграна пулька. Недарма в нашій солдатській мові виник вислів «вісті з убиральні», бо це місце дуже зручне для теревенів, воно замінює солдатам звичні колись місця за столом у пивниці.

Тут ми відчуваємося краще, ніж у люксових туалетах з білими кахлями. Там тільки охайно, а тут справді гарно.

То чудові, безжурні години. Над нами блакитне небо. На обрії висять яскраво освітлені жовті аеростати й білі хмаринки від пострілів зеніток. Часом такі хмаринки злітають цілим роем угору – то зенітники переслідують літак.

Немов далеку грозу, чуємо ми глухий гуркіт фронту. Його притлумлює навіть дзижчання джмелів, що пролітають повз нас.

А навколо квітуча лука. Ледь гойдаються ніжні волоті трав, пурхають білі метелики, вони кружляють у м'якому, теплому повітрі пізнього літа; ми читаємо листи, газети й куримо, скидаємо кашкети й кладемо їх поруч себе, вітер бавиться нашими губами, бавиться нашими словами та думками.

Три кабінки стоять посеред вогненно-червоних квітів дикого маку...

Ми кладемо собі на коліна покришку від маргаринової діжечки, на ній зручно грати в скат. Кроп виймає карти, і ми починаємо гру.

Так ми могли б просидіти цілу вічність.

Від бараків линуть звуки губної гармонії. Час від часу ми кладемо карти й дивимося один на одного. Тоді хтось із нас скаже: «Ой хлопці, хлопці...» або «А могло бути гірше...» – і ми якусь мить мовчимо. Нас проймає сильне, хоч і стримуване почуття, проймає кожного, багато слів тут не треба. Як легко могло б статися, що сьогодні нам уже не довелося б сидіти в оцих кабінках, збіса легко могло це статися. І тому все здається новим і чудовим – червоні маки й добрий обід, цигарки й літній вітер.

Кроп питає:

– Бачив хто з вас Кеммеріха?

– Лежить у Сен-Жозефському лазареті, – кажу я.

Мюллер пояснює: в хлопця прострелене стегно, а це все одно що квиток додому.

Ми вирішуємо сьогодні відвідати Кеммеріха. Кроп дістає з кишені якогось листа.

– Привіт вам від Канторека.

Ми сміємося. Мюллер кидає недопалок і каже:

– Хотів би я, щоб він опинився тут.

Канторек був наш шкільний учитель, суворий, невисокий чоловічок у сірому сюртуку, з гострим мишачим обличчям. На зріст він був приблизно такий, як унтер-офіцер Гіммельштос, «гроза монастирської гори». Може, це й смішно, але, як на мене, все лихо на землі відбувається здебільшого через низеньких людей: вони куди енергійніші й незлагідніші, ніж довготелесі. Я завжди остерігався потрапляти в частину, де ротні командири невисокі на зріст; більшість із них – справжні кровопивці.

На уроках гімнастики Канторек виступав перед нами з такими довгими промовами, що врешті ми всім класом під його проводом подалися до окружного призовного управління й зголосилися в добровольці. Я й досі пам'ятаю, як він дивився на нас, блимкаючи скельцями окулярів, і схвильовано питав: «Адже ви теж підете, друзі?»

Такі вихователі найчастіше тримають свої почуття напхвату десь у жилетній кишені й виказують їх саме тоді, коли їм треба. Але в той час нам це ще не спадало на думку. Правда, один наш учень іще зволікав, видно, не хотів іти з усіма. То був Йозеф Бем, гладкий, лагідний хлопчина. Але й він піддався умовлянням, а то йому, звісно, було б непереливки. Може, ще багато хто думав так само, як він, але врешті ніхто не міг залишитись осторонь, адже тоді всі, навіть батьки, легко кидалися словом «боягуз». Люди-бо не мали ані найменшого уявлення про те, що воно буде. Найрозумнішими, власне, виявилися бідняки, прості люди: вони відразу сприйняли війну як лихо, а ті, кому жилося краще, нетямалися з радощів, дарма що саме вони могли б швидше передбачити наслідки.

Качинський запевняє, ніби це йде від освіти, від неї люди дурнішають. А що Кач каже, то в цьому він уже переконався.

Сталося так, що Бем загинув один із перших. Під час штурму він був поранений в очі, і ми покинули хлопця, гадаючи, що він неживий. Забрати його з собою ми не могли, бо довелося мерщій відступати. Та надвечір ми раптом почули його голос: Бем повзав перед нашими траншеями й кричав. Мабуть, під час бою він тільки був зомлів. Тепер, сліпий, збожеволівши від дикого болю, він уже не ховався, і з того боку його зразу ж підстрелили, перш ніж ми встигли його підібрати.

Звісно, Канторека в цьому звинуватити не можна – що б воно було у світі, якби за таке звинувачували. Адже таких Кантореків тисячі, і всі вони переконані, що чинять якнайкраще, та ще й у зручний для себе спосіб. Але ми саме в цьому і вбачаємо їхнє банкрутство. Вони мали б стати для нас, вісімнадцятирічних, провідниками у світ дорослих, у світ праці, обов'язку, культури та прогресу, провідниками в майбутнє. Часом ми кепкували з них, удавалися до всіляких дрібних витівок, але насправді ми їм вірили. Уявлення про авторитет, носієм якого вони були, поєднувалося в наших думках із гострим розумом і знанням життя. Але тільки-но ми побачили першого вбитого, як це переконання миттю зезло. Ми зрозуміли, що наше покоління набагато чесніше, ніж їхнє; вони переважали нас тільки гарною

мовою і спритністю. Перший же артилерійський обстріл виявив нашу помилку та знищив той світогляд, який вони нам прищеплювали.

Поки вони й далі писали та виголошували промови, ми бачили лазарети й тих, що там помирали; поки нас запевняли, що служити державі – найвищий обов'язок людини, ми вже переконалися: страх смерті дужчий за все. Але від цього ніхто з нас не став ані бунтівником, ані дезертиром, ані боягузом – вони ж так легко кидалися тими словами; ми любили батьківщину так само, як і вони, і мужньо йшли в атаку; але тепер ми навчилися розуміти, навчилися раптом бачити. І ми побачили, що від їхнього світу нічого не зосталося. Несподівано ми опинилися в жахливій самотності – і мусили самі давати собі раду.

Перш ніж піти до Кеммеріха, ми спакували його речі – в дорозі вони йому придадуться.

Польовий лазарет переповнений; тут, як завжди, пахне карболкою, гноем і потом. У бараках ми багато до чого звикли, однак тут нам стає аж млосно. Ми розпитуємо, як пройти до Кеммеріха; він лежить у великій палаті й зустрічає нас кволим виявом радості й безпорадного хвилювання. Коли він лежав непритомний, у нього поцупили годинника.

Мюллер хитає головою:

– Я завжди тобі казав, що таку гарну річ не можна брати з собою.

Мюллер безцеремонний і любить посперечатись. А то б він припнув собі язика, бо кожен із нас бачить: Кеммеріх уже звідси не вийде. Чи знайдеться його годинник, чи ні – байдуже, в найкращому разі той годинник відішлють його рідним.

– Як справи, Франце? – питає Кроп.

Кеммеріх похнюплється.

– Та нічого... Тільки страшенно болить ступня.

Ми дивимося на його ліжку. Нога лежить у дротяному каркасі, що сильно випинається під ковдрою. Я штовхаю Мюллера, бо він може бовкнути Кеммеріхові те, що нам сказали на подвір'ї санітари: в Кеммеріха вже немає однієї ноги, її ампутовано.

Виглядає він жахливо, кволий, жовтий, на обличчі якісь чужі риси... Це нам знайоме, ми вже сотні разів таке бачили. То, власне, не риси, а радше ознаки. Під шкірою вже не пульсує життя, воно наче тікає з тіла, а зсередини торує собі шлях смерть, очима вона вже заволоділа. Ось лежить наш товариш Кеммеріх, який іще недавно разом з нами смажив конятину чи ховався у вирвах; це він і водночас це вже не він; його зовнішність розпливлася, стала невиразною, ніби фотографічна пластинка, що на неї зроблено два знімки. Навіть голос у нього став якийсь, наче попіл.

Пригадую, коли ми виїздили на фронт, його мати, добросерда огрядна жінка, провела його на вокзал. Вона без упину плакала, і обличчя в неї набрякло, розпухло. Кеммеріх соромився її, ніхто не поводився так нестримано, як

вона: здавалося, жінка вся розтане, зійде сльозами й жиром. Вона дивилася на мене і, раз у раз хапаючи за руку, благала, щоб там, на фронті, я опікувався її Францом. У нього справді було зовсім дитяче личко й такі м'які кістки, що, потягнувши якихось чотири тижні ранець, він набув собі пласкостопість. Але як можна кимось опікуватися на передовій?!

– Тепер тебе відішлють додому, – каже Кроп, – а так довелося б чекати відпустки місяців три-чотири.

Кеммеріх киває. Я не можу дивитися йому на руки: вони наче воскові, а під нігтями ще зосталася окопна грязюка, вона якась синьо-чорна, немов отрута. Мені спадає на думку, що ці нігті ростимуть і далі, ще довго по тому, як Кеммеріх перестане дихати, ростимуть, наче примарні білі гриби в льоху. У мене перед очима виникає картина: вони скручуються коркотягами, ще ростуть і ростуть, а водночас росте й волосся на вже гнилому черепі, росте, як трава на доброму ґрунті, саме як трава. Невже так буває?

Мюллер нахиляється над ліжком:

– Ми принесли твої речі, Франце.

Кеммеріх показує рукою:

– Покладіть під ліжко.

Мюллер кладе. Кеммеріх знову заводить мову про годинник. Як заспокоїти хлопця, не викликавши в нього підозри?

Мюллер виринає з-під ліжка з парюю пілотських чобіт. Чудові англійські чоботи з м'якої жовтої шкіри, високі, аж до колін і аж до верху шнуруються, одне слово, шикарна річ. Мюллер не зводить з них очей, тулить їх підошвами до своїх незграбних чобіт і питає:

– То ти, Франце, хочеш забрати їх із собою?

Ми, всі троє, думаємо одне й те саме: навіть якби він видужав, то зміг би взувати тільки один чобіт, отже, вони йому ні до чого. А при його теперішньому стані просто шкода, що вони тут зостаються, бо як він помре, то санітари, звісна річ, відразу їх заберуть.

– Ти не хочеш їх у нас залишити? – знову питає Мюллер.

Кеммеріх не хоче. Ці чоботи – його найбільший скарб.

– Ми могли б їх на щось поміняти, – пропонує Мюллер, – тут, на передовій, такі речі потрібні.

Але Кеммеріх непохитний.

Я наступаю Мюллерові на ногу; він зволікає, але все-таки ставить красені чоботи назад під ліжко.

Ми ще трохи розмовляємо, а тоді прощаємося:

- Видужуй, Франце!

Я обіцяю йому завтра прийти ще. Мюллер каже те саме; він думає про чоботи зі шнурівкою, тож, звісно, тут чатуватиме.

Кеммеріх стогне. У нього гарячка. Ми перестріваємо на подвір'ї якогось санітара й умовляємо, щоб він зробив Кеммеріхові укол.

Санітар відмагається:

- Як кожному колоти морфій, то його треба мати цілі бочки.

- Ти бережеш його, мабуть, тільки для офіцерів, - каже в'їдливо Кроп.

Я мерщій утручаюсь і насамперед пригощаю санітара цигаркою. Він бере. Тоді я питаю:

- А чи тобі взагалі дозволено робити уколи?

Це його ображає.

- Коли ви не вірите, то навіщо питаєте?

Я тицяю йому в руку ще кілька цигарок:

- Зроби нам таку ласку...

- Ну, гаразд, - каже він.

Кроп іде з ним у палату: він не довіряє санітарові й хоче сам подивитися. Ми чекаємо надворі.

Мюллер знову починає про чоботи:

- Вони точнісінько на мене. А від цих шкарбанів у мене ноги геть у пухирях. Як ти гадаєш, він іще дотягне, поки ми завтра звільнимся? Коли він помре вночі, то ми ті чоботи тільки й бачили.

Повертається Альберт.

- То ви гадаєте?... - питає він.

- Йому капець, - відрубуює Мюллер.

Ми повертаємося до бараків. Я думаю про листа, якого мені завтра доведеться написати Кеммеріховій матері. Мене лихоманить, от якби випити хоч ковток горілки. Мюллер рве стеблинки й жує їх. Нараз малий Кроп кидає свою цигарку, розлючено топче її ногами, озиряється з розгубленим, майже божевільним виглядом і белькоче затинаючись:

- Ох паскудство, яке ж паскудство!

Йдемо далі, довго йдемо. Кроп заспокоївся, ми розуміємо, що воно таке - фронтний бзик, кожен знає це по собі. Мюллер питає в нього:

- А що, власне, написав тобі Канторек?

- Що ми залізна молодь, - посміхається Кроп.

Ми, всі трое, гірко сміємося. Кроп лається - він радий, що вже може говорити.

Отак вони всі думають, оті сотні тисяч Кантореків! Залізна молодь! Молодь! Кожному з нас не більше двадцяти. Та хіба ми молоді? Хіба ми молодь? То було колись. Тепер ми старі люди.

II

Дивно навіть згадувати, що в мене вдома, у шухляді письмового столу, лежить початок драми «Саул» та цілий стос віршів. Я витратив на них не один вечір, тоді ми майже всі щось таке писали, але тепер це видається мені настільки неймовірним, що я й уявити по-справжньому не годе.

Відколи ми тут, наше колишнє життя наче відрізане, хоч ми не доклали тут рук. Часом ми намагаємось охопити поглядом минуле і знайти пояснення, та дарма. Надто незрозуміло це нам, двадцятирічним, - Кропові, Мюллерові, Леєрові, мені, - нам, залізній молоді, як називає нас Канторек. Люди, старші за нас, тісно зв'язані з минулим, вони мають ґрунт під ногами, мають жінок, дітей, фах, свої зацікавлення; ці зв'язки такі міцні, що війна не може їх розірвати. А ми, двадцятирічні, маємо тільки батька й матір, а дехто - ще дівчину. Це не так багато, бо в нашому віці вплив батьків найслабший, а дівчата ще не панують над нами. Крім цього, було ще, може, трохи мрій, трохи захоплень та була школа - оцим і заповнювалося наше життя. А врешті нічого не залишилося.

Канторек сказав би, що ми стоїмо саме на порозі життя. Так воно начебто й є. Ми ще не встигли пустити коріння. Війна вирвала нас із ґрунту. Для інших, старших, війна - це тільки якийсь часовий відтинок, вони можуть подумки його проминути. А нас війна вихопила зі звичайного життя, і ми не знаємо, чим це скінчиться. Тим часом ми збагнули тільки, що якось дивно й болюче зашкарубли, зате тепер ми вже не часто сумуємо.

Якщо Мюллерові кортить дістати від Кеммеріха чоботи, це зовсім не означає, що він не так сильно співчуває, як той, хто з горя навіть і подумати про це не зміг би. Для нього це просто різні речі. Якби ті чоботи були ще хоч трохи потрібні Кеммеріхові, Мюллер волів би краще бігати босоніж по колючому дротові, ніж думати про те, як тими чобітьми заволодіти. Але Кеммеріхові вони тепер ні до чого, а для Мюллера це просто знахідка. Кеммеріх помре, а чоботи однаково комусь дістануться. Тож чом не Мюллерові, адже він має більше права на них, ніж якийсь санітар! А коли Кеммеріх помре, буде запізно. Тому Мюллер уже тепер пильнує.

Інакше міркувати ми вже не можемо, всі інші міркування були б неприродні. Ми зважаємо лише на факти, для нас вони важать найбільше. А добрі чоботи трапляються рідко.

Колись ми уявляли собі все це інакше. Ідучи до окружного призового управління всім класом, ми, двадцяттеро хлопців, перш ніж ступити на казармене подвір'я, подалися всі до перукарні голитися, дехто навіть уперше в житті. Ми не мали ніяких певних планів на майбутнє, думки про кар'єру й професію тільки в небагатьох були практично вже визначені на все життя; зате нас переповнювали невиразні ідеї, що надавали життю й навіть війні в наших очах ідеалізованого, майже романтичного сяйва.

Протягом десяти тижнів ми проходили військове навчання, і за цей час нас перевиховали дужче, ніж за десять років у школі. Нас переконували, що натертий до блиску гудзик важливіший, ніж чотири томи творів Шопенгауера. Попервах здивовані, далі пригнічені й урешті збайдужілі, ми зрозуміли, що тут вирішальне значення має не душа, а щітка для взуття, не думка, а дисципліна, не воля, а муштра. Ми стали солдатами добровільно, пройняті ентузіазмом; але тут робили все, щоб вибити з нас це почуття. Через три тижні нам уже не здавалося незбагненним, що листоноша у військовій формі має над нами більше влади, ніж колись мали наші батьки, наші вихователі й узагалі представники культури від Платона до Гете, всі разом узяті. Молодими зіркими очима ми бачили, що класичне поняття батьківщини, яке прищеплювали нам учителі, реалізувалося насамперед у таке знищення особистості, якого ніхто й ніколи не вимагав від послідушого прислужника. Козиряти, стояти струнко, марширувати, брати на караул, повертатися праворуч, ліворуч, клацати підборами, витримувати брудну лайку й тисячі причіпок – ми уявляли собі наш обов'язок зовсім інакше й гадали, що нас готують до героїчних учинків, як циркових коней – до виступу на арені. Та дарма, ми швидко при звичаїлися. І навіть зрозуміли: дещо з цього було справді конче потрібне, але решта тільки заважала. Солдат має на це добрий нюх.

Наш клас розподілили по троє, по четверо в різні відділення разом із фрісландськими рибалками, селянами, робітниками й ремісниками; з ними ми швидко заприятелювали. Кроп, Мюллер, Кеммеріх і я потрапили в дев'яте відділення, що ним командував унтер-офіцер Гіммельштос.

У наших казармах він мав славу жорстокого шкуродера й пишався тим. Невеличкий, присадкуватий чоловічок, з рудими, підкрученими догори вусами, колишній листоноша, він прослужив в армії вже дванадцять років. До Кропа, Тьядена, Вестгуза та до мене він чіплявся найдужче, бо відчував наш мовчазний опір.

Якось уранці мені довелося чотирнадцять разів застилати йому ліжко. А він щоразу знаходив, до чого присікатись, і скидав постіль додолу. Після двадцятигодинної роботи – звісно, з перервами – я надраїв пару старезних, задубілих чобіт так, що вони стали м'які, як масло, і Гіммельштос навіть не спромігся ще до чогось присікатися. За його наказом я вичистив зубною щіткою підлогу в нашій казармі. А щіткою і совком ми – Кроп і я – повинні були прибрати казармене подвір'я від снігу і, певне, робили б це, поки не замерзли, та на подвір'я випадково вийшов лейтенант, він відіслав нас до казарми й добряче вишпетив Гіммельштоса.

Та наслідок був поганий: Гіммельштос іще дужче оскаженів. Чотири тижні поспіль я стояв на варті, а в будень увесь той час був днювальним. У повному спорядженні та з гвинтівкою я мусив бігати мокрим, шойно зораним полем під команду «Встати, бігом марш, марш!» або «Лягти!», аж поки не

перетворився на грудку грязюки й упав, украй знесилений; та через чотири години я показав Гіммельштосові мое бездоганно вичищене обмундирування, хоч і постирав собі до крові руки. Ми з Кропом, Вестгузом і Тьяденом чверть години розучували на лютому морозі стійку «Струнко!» без рукавичок, стискаючи голими пальцями крижані цівки гвинтівок, а Гіммельштос кружляв навколо, придивляючись: може, хто з нас поворухнеться, тоді він звинуватив би нас у порушенні дисципліни. Уночі, о другій годині, я мусив вісім разів бігати в нічній сорочці з горішнього поверху казарми на подвір'я за те, що мої спідні звисали на кілька сантиметрів з краю табуретки, на якій я складав свою одержу. Поруч зі мною, наступаючи мені на пальці, біг черговий унтер-офіцер Гіммельштос. На навчаннях багнетного бою мені завжди доводилося битись із Гіммельштосом, причому в мене була важка залізна палиця, а в нього – легенька дерев'яна гвинтівка, і нею він завиграшки розмальовував мені синцями руки; правда, якимсь так розізлився, що, нетямлячись, кинувся на нього й чимдуж стусонув його в черево, аж він заточився і впав. Коли Гіммельштос пішов скаржитись, командир роти висміяв його й сказав, хай не ловить гав; він знав Гіммельштоса і, здавалося, радів, що той пошився в дурні. Я мусив навчитися миттю вилазити на шафу; згодом натренувався і присідати, наче спортсмен; ми тремтіли від самого Гіммельштосового голосу, але поставити нас на коліна цей скажений поштовий огир не зміг.

Якимсь у неділю ми з Кропом ішли подвір'ям, несучи на жердині параші. Назустріч нам трапився Гіммельштос; до блиску вичепурений, він, видно, збирався кудись піти. Спинившись перед нами, він спитав, як нам подобається така робота; ми вдали, ніби за щось перечепились, і вилили йому на ноги парашу. Він аж сказився, проте й нам увірвався терпець.

– Я вас за грати запакую! – репетував він.

Кроп не витримав.

– Та спершу буде розслідування, і тоді ми не мовчатимемо, – запевнив він.

– Як ви розмовляєте з унтер-офіцером?! – загорлав Гіммельштос. – Чи ви здуріли? Хто вас питатиме! І що ви можете зробити?

– Усе про пана унтер-офіцера розповісти! – сказав Кроп і виструнчився.

Гіммельштос збагнув, до чого йдеться, і мовчки подався геть. Та перш ніж зникнути, загорлав:

– Я вам це пригадаю!

Але його влада була вже не та. Він спробував був іще раз поганяти нас на полі, вигукуючи: «Лягти!», «Встати, бігом марш!» Ми слухняно все робили, бо наказ є наказ, його треба виконувати. Проте рухалися так повільно, що Гіммельштос впадав у розпач. Не кваплячись, ми ставали на коліна, потім спиралися на руки й так далі, а він, нетямлячись із люті, вже давав нову команду. Ми ще не спітніли, а він уже захрип.

Тоді він дав нам спокій. Правда, він і далі називав нас чортовим кодром. Але в тих словах вчувалася пошана.

Серед унтер-офіцерів були й порядні люди, що поводитися куди розумніше, такі становили навіть більшість. Але всі вони передовсім прагнули якнайдовше зостатися на своєму тепленькому тиловому посту, а цього домагався тільки той, хто не жалів новобранців.

Тож ми скуштували, певне, всіх можливих видів казарменої муштри й не раз аж ревли з люті. Дехто з нас через ту муштру захворів, а Вольф навіть помер від запалення легенів. Та ми самі мали б себе за нікчем, якби підкорилися. Ми стали черствими, недовірливими, безжальними, мстивими, брутальними – і це було добре, бо саме тих якостей нам бракувало. Якби ми потрапили на передову без цієї муштри, багато з нас напевне збожеволіло б. А тепер ми були підготовлені до того, що нас чекало.

Ми не зломилися, ми пристосувались. У цьому нам зарадили наші двадцять років, хоч саме через них дещо давалося нам надто важко. Але найголовніше було те, що в нас прокинулося міцне й дійове почуття єдності, яке згодом, на фронті, переросло в найкраще, що тільки дала нам війна, – у товариськість!

Я сиджу на ліжку в Кеммеріха. Він іще дужче змарнів. Навкруг нас страшенна метушня. Прибув санітарний поїзд, і тепер у палатах відбирають поранених, яких можна транспортувати далі. Повз Кеммеріхове ліжко лікар проходить, навіть не глянувши в наш бік.

– Іншим разом, Франце, – кажу я.

Він підводиться на подушках, спираючись на лікті.

– Мені ампутували ногу.

Отже, він усе-таки дізнався. Я киваю й кажу:

– Хай тебе тішить, що ти тільки цим відбувся.

Він мовчить.

Я проваджу далі:

– Тебе ж могло поранити в обидві ноги, Франце. А Вегелер втратив праву руку, це куди гірше. І ти ж поїдеш додому.

Він дивиться на мене:

– Ти так гадаєш?

– Атож.

– Ти так гадаєш? – повторює він.

– Безперечно, Франце. Тільки тобі треба після операції вбитися в силу.

Він подає мені знак підсунутися ближче. Нахиляюся до нього, і він шепоче:

– Я в це не вірю.

– Не мели дурниць, Франце, за кілька днів ти сам упевнишся. Подумаеш, ампутували ногу. Та тут іще й не таке роблять.

Він піднімає руку.

– Глянь-но сюди, на ці пальці.

– То від операції. Добряче жери, і тоді швидко одужаєш. Вас тут непогано годують?

Він показує на миску, ще наполовину повну. Це мене непокоїть.

– Франце, ти повинен їсти. Найголовніше – їсти. Адже з цим тут начебто добре.

Він ніби не слухає. Трохи помовчавши, повільно говорить:

– Я так хотів стати лісничим.

– Ти ще встигнеш, – заспокоюю я. – Тепер уже виготовляють чудові протези, з таким протезом ти й не помітиш, що тобі чогось бракує. Вони кріпляться до м'язів. З протезом для руки можна ворухити пальцями й працювати, навіть писати. І, крім того, тепер весь час винаходять іще досконаліші протези.

Якийсь час він лежить тихо. А тоді каже:

– Можеш узяти мої шнуровані чоботи для Мюллера.

Я киваю й силкуюся вимовити щось підбадьорливе. Губи в нього стали зовсім безбарвні, рот побільшав, зуби випинаються, і здається, що вони крейдяні. Тіло в нього тане, чоло випинається дужче, вилиці загострюються. Кістяк наче пробивається назовні. Очі вже западають. За кілька годин усе скінчиться.

Не вперше я бачу, як помирають; але ми росли разом, а це все-таки зовсім інша річ. Я списував у нього домашні завдання. У школі він зазвичай носив коричневий костюм із паском, і рукави в нього завжди були витерті до блиску. Він єдиний серед нас умів робити на турніку «сонце». Коли він так крутився, його чуб маяв, наче шовковий, і падав йому на обличчя. Канторек пишався ним. Але цигарок хлопець не терпів. Шкіра в нього була біла-білісінька, і він чимось скидався на дівчинку.

Я дивлюся собі на чоботи. Вони величезні, незграбні, холоші заправлені в халяви; коли стоїш у цих широченних чоботях, здаєшся товстим і дужим. Та коли ми йдемо купатися й роздягаємось, стегна й плечі в нас знову стають вузькими. Тоді ми вже не солдати, а майже хлопчаки, ніхто не повірив би, що ми можемо тягати на собі ранці. То якась дивна мить, коли ми стоїмо роздягнені: тоді ми не на службі й відчуваємося майже як цивільні.

Коли ми купалися, Франц Кеммеріх ставав зовсім малий і тоненький, наче дитина. І от він лежить, чому, скажіть мені, чому? Треба було б провести повз це ліжко весь світ і сказати: це Франц Кеммеріх, йому дев'ятнадцять з половиною років, він не хоче померати. Не дайте йому померти!

Мені паморочиться в голові. Дух карболки та тліну заповнює легені, повільно заповзає в них, наче рідота, і душить.

Сутеніє. Обличчя в Кеммеріха блякне, він лежить у подушках такий блідий, що аж світиться. Губи тихо ворухнуться. Я схиляюся над ним. Він шепоче:

– Якщо знайдете мого годинника, відішліть його додому.

Я не заперечую. У цьому немає тепер сенсу. Його не переконаєш. Мені боляче від моєї безпорадності. Це чоло із запалими скронями, ці уста, власне – оголені щелепи, цей загострений ніс! А вдома, там, куди мені треба написати, огрядна заплакана жінка. Якби вже відбути того листа!

Палатами ходять санітари з пляшками й відрами. Один з них підходить ближче, придивляється до Кеммеріха та йде далі. Видно, він чогось чекає, мабуть, йому потрібне ліжко.

Я присовуюся ближче до Франца й починаю говорити, наче це може його врятувати:

– Можливо, тебе відвезуть до санаторію, що стоїть на монастирській горі серед вілл. Тоді з вікна ти бачитимеш поле, аж до отих двох дерев на обрії. То найкращий час, коли достигає хліб; надвечір поле міниться під призахідним сонцем, немов перламутрове. А тополяна алея біля монастирського струмка, де ми колись ловили пліточок, пам'ятаєш? Ти зможеш знову зробити собі акваріум і розводити рибу, зможеш ходити, куди тобі заманеться, ні в кого не питаючись, і навіть грати на піаніно, коли схочеш.

Я схиляюся до його обличчя, не видного в присмерку. Він іще дихає, тихо дихає. Обличчя в нього мокре, він плаче. Ох і дурницю я втяв з отими теревеннями!

– Ну, Франце... – Я обіймаю його за плечі й тулюся обличчям до його обличчя. – Може, ти тепер спатимеш?

Він не відповідає. Сльози течуть у нього по щоках. Треба б їх витерти, але мій носовичок дуже брудний.

Минає година. Я сиджу й пильно стежу за виразом його обличчя: раптом він схоче ще щось сказати. Якби він розкрив рота й заволав! Але він тільки плаче, відвернувшись до стіни. Він не згадує ні матері, ні братів і сестер, він узагалі нічого не говорить, це вже напевне залишилося десь позаду; він опинився сам на сам зі своїм недовгим дев'ятнадцятирічним життям і плаче, бо воно залишає його.

Ніколи я вже не бачив такого важкого, розпачливого прощання з життям, хоча смерть Тьядена теж була нелегкою: цей дужий, як ведмідь, чоловік кричма кликав свою матір і з вираженими очима в розпачі відганяв багнетом лікаря від свого ліжка, аж поки впав мертвий.

Нараз Кеммеріх застогнав і почав харчати. Я схоплююся на ноги, вибігаю з палати та кричу:

- Де лікар?! Де лікар?!

Побачивши чоловіка в білому кітелі, я чіпляюся за нього.

- Ходімте швидше, а то Франц Кеммеріх помре.

Він випручується й питає в санітара, що стоїть поруч:

- Про кого він?

Той відповідає:

- Ліжко двадцять шість, ампутація ноги.

Лікар гнівається:

- Звідки я можу знати, сьогодні я вже п'ять ніг ампутував! - Він відштовхує мене, каже санітарові: - Ідіть подивіться! - І біжить до операційної.

Я тремчу від гніву, ідучи за санітаром. Той дивиться на мене й каже:

- Операція за операцією з п'ятої ранку, я тобі кажу - щось страшне, тільки за сьогоднішній день шістнадцятеро померло, твій буде сімнадцятий. Сьогодні напевне дійде до двадцяти...

Мені стає млосно, нараз я відчуваю, що вже не можу. Більше я не лятимусь, це ні до чого, мені хочеться впасти долі й уже не підводитись.

Стоїмо біля ліжка Кеммеріха. Він помер. Обличчя в нього ще мокре від сліз. Очі напівзаплющені, вони жовті, як старі кістяні гудзики.

Санітар штовхає мене в бік:

- Забереш його речі?

Я киваю.

- Його доведеться зараз же винести, - каже санітар. - Нам потрібне ліжко. Поранені лежать уже й у коридорі.

Я беру речі й відшпилю в Кеммеріха розпізнавальний знак. Санітар цікавиться, де його солдатська книжка. Її немає. Я кажу, що вона, певне, в канцелярії, і йду. За мною вже несуть на брезенті Франца.

За дверима темрява й вітер, це мені як порятунок. Я глибоко вдихаю повітря, якомога глибше, і відчуваю: повітря торкається мого обличчя, м'яке й тепле, як ніколи. Думки про дівчат, про квітучі луки, про білі хмарки раптом зринають у мене в голові. Ноги в чоботях несуть мене вперед, я йду швидше, я біжу. Назустріч ідуть солдати, їхні розмови хвилюють мене, дарма що я їх не розумію. У землі нуртують якісь сили, вони впливаються в мене крізь підшви. Ніч потріскує електрикою, фронт глухо гримотить, наче грає цілий оркестр із самих барабанів. Тіло в мене пружке, у кожному

м'язі грає сила, я хекаю й пирхаю. Ніч живе, я живу. І відчуваю голод, дужчий, ніж голод шлунка. Перед бараком стоїть Мюллер, чекає на мене. Я віддаю йому чоботи. Ми заходимо, і він їх міряє. Чоботи йому саме до ноги...

Він порпається у своїх запасах і простягає мені чималий шмат сервілату. А до цього – гарячий чай із ромом.

III

Ми дістаємо поповнення. У бараках уже немає вільного місця: усі солом'яні матраци зайняті. Здебільшого то літні люди, але до нас прислали також двадцять п'ять хлопців із польових навчальних пунктів. Вони майже на рік молодші за нас. Кроп штовхає мене:

– Ти вже бачив тих дітлахів?

Я киваю. Ми тепер запишалися, голимося при всіх на подвір'ї, походжаємо, заклавши руки в кишені, згорда поглядаємо на новобранців і відчуваємося бувалими фронтовиками.

Качинський приєднується до нас. Ми йдемо через стайні й підходимо до новачків, вони саме одержують протигази й каву. Кач питає в одного з наймолодших:

– Мабуть, ви вже давно нічого путящого не їли, еге?

Новачок кривиться:

– Вранці – хліб із брукви, на обід – вінегрет із брукви, на вечерю – котлети з брукви й салат із брукви.

Качинський співчутливо свистить.

– Хліб із брукви? То вам пощастило: тепер печуть уже з тирси. А що ти скажеш про квасолі? Їв би?

Хлопець червоніє.

– Ще й дражнитесь!

Качинський каже тільки:

– Неси казанок.

З цікавості ми йдемо за ним. Він підводить нас до діжечки біля його матраца. Діжечка й справді наполовину повна квасолі з м'ясом. Качинський стоїть перед нею, наче генерал, і каже:

– Око – глядь, рука – хап! Це гасло справжніх солдатів.

Ми вражені. Я питаю:

- Сто чортів, Каче, звідки це?

- Помідор тільки зрадив, як я в нього забрав. За це я дав йому три шматки парашутного шовку. А квасоля й холодна смакує.

Він щедро насипає новачкові й каже:

- Як іще колись зазирнеш сюди з казанком, то в лівій руці тримай сигару чи жменю тютюну. Втямив?

Тоді він обертається до нас:

- Вам, звісно, й так насиплю.

Качинський - незамінний чоловік, він має якесь шосте чуття. Такі люди є скрізь, але відразу їх важко розпізнати. У кожній роті знайдеться один або й двоє таких солдатів, Качинський - найбільший проноза, якого я тільки знаю. За фактом він, здається, швець, та річ не в тім, він знається на всякому ремеслі. З ним добре приятелювати. І я, і Кроп - його приятелі, і Гайе Вестгуз, можна сказати, теж. Але він швидше виконавчий орган: коли треба щось залагодити кулаками, він робить те, що Кач скаже. І дістає тоді свою пайку.

Потрапляємо ми, приміром, уночі в зовсім не знайому місцевість, у похмуре кубло, де відразу видно, що тут уже давно все порозтягали, хіба що стіни залишили. Ночувати нас відводять до невеличкої темної фабрики, яку сяк-так пристосували під казарму. Там стоять ліжка, точніше - не ліжка, а дерев'яні рами з напнутими на них дротяними сітками.

Спати на тих сітках незручно, твердо. Підстелити ковдру не можна, бо нею ми вкриваємось, а плащ-намет надто тонкий.

Кач роздивляється й каже Гайе Вестгузові:

- Ходімо зі мною.

Вони йдуть у село, зовсім не знайоме їм. А за півгодини вже повертаються із здоровенними оберемками соломи. Виявляється, Кач знайшов стайню, а в ній - солому. Тепер нам було б тепло спати, якби тільки не мучив голод.

Кроп питає в артилериста, який, видно, тут уже не перший день:

- Чи нема десь поблизу ідальні?

Артилерист регоче:

- Що надумав! Тут геть усе виметено, навіть шкоринки хліба не знайдеш.

- А хіба жителів зовсім немає?

Той спльовує.

– Та ні, трохи залишилося. Тільки вони самі тиняються біля наших казанів і жебрають.

Кепська справа. Доведеться, либонь, затавити паски ще дужче й чекати до ранку, поки привезуть харчі. Однак я бачу, що Кач береться за кашкета.

– Куди ти зібрався? – питаю я.

– Піду трохи роздівлюся.

І, не кваплячись, виходить.

Артилерист глузливо посміхається:

– Роздівляйся, роздівляйся, аби тільки очі не повилазили.

Українці засмучені, ми вкладаємося на ліжка й міркуємо, чи не з'їсти хоч шматочок із недоторканного запасу. Але це надто ризиковано. Тож ми намагаємось якнайшвидше заснути.

Кроп розламає цигарку й дає половину мені. Тяден розповідає про їхню національну страву – боби зі шкварками. Він обурюється, що тут їх готують без зілля. І передовсім треба варити все вкупі – картоплю, боби й сало, боронь Боже, варити окремо. Хтось гарчить, що сам стовче Тядена на боби, як той не замовкне. Відтак у великому приміщенні западає тиша. Тільки блимає кілька свічок у пляшках та раз у раз спльовує артилерист.

Нас уже починає змагати сон, коли двері раптом розчиняються і входить Кач. Мені це здається сном: він тримає під пахвою дві хлібини, а в другій руці – скривавлений мішок із конятиною.

Артилеристові випадає з рота люлька. Він обмацує хлібини.

– Ти диви, справжній хліб, ще й теплий!

Кач нічого не розповідає. Він приніс хліб, усе інше не має значення. Я твердо переконаний, що, якби його висадили в пустелі, він за якусь годину влаштував би вечерю з фініків, печені й вина.

Він тільки кидає Гайе:

– Нарубай дров.

Потім Кач виймає з-під мундира сковороду, а з кишені – жменю солі й навіть шматочок сала, він про все подбав. Гайе розводить долі вогонь. Дрова тріщать у порожньому цеху. Ми вилазимо з ліжок.

Артилерист вагається. Він міркує, чи варто похвалити Кача, може, тоді і йому щось перепадє. Але Качинський його й не бачить, наче то порожнє місце. Артилерист, лайнувшись, іде геть.

Кач уміє смажити конятину так, щоб вона стала м'яка. Її не можна відразу класти на сковороду, бо тоді вона твердне. Спершу її треба поварити

у воді. Ми сідаємо навпочіпки круг вогнища з ножами в руках і врешті наїдаємося досхочу.

Отакий Кач. Коли б раз на рік у якомусь місці протягом тільки однієї години можна було дістати щось істивне, то саме в цей час Кач, ніби йому щось сяйнуло, надів би шапку й вирушив саме туди, немов за компасом, і знайшов би ті харчі.

Він знаходить усе: коли холодно – невеличкі грубки й дрова, знаходить сіно й соломку, столи, стільці, але передовсім те, що можна зжери. Це просто загадка; здається, він, як чаклун, добуває все просто з повітря. Шедевром його майстерності були чотири бляшанки омарів. Та ми, правда, воліли б замість них мати шматок сала.

Ми лежимо за бараками на осонні. Пахне смолою, літом і пітними ногами.

Кач сидить біля мене, бо він завжди охочий побалакати. Сьогодні вдень нас цілу годину муштрували, як козиряти, бо Тьяден недбало привітав якогось майора. Кач досі не може заспокоїтися. Він виголошує:

– От побачиш, ми програємо війну, бо занадто гарно навчимося вітати начальство.

Підходить Кроп, переставляючи, немов лелека, босі ноги в закасаних холошах. Він виправ собі шкарпетки й кладе їх сушитися на траву. Кач дивиться в небо, гучно рипає й мрійливо каже:

– Квасолина кожна рипає безбожно.

Обидва починають сперечатись. І водночас закладаються на пляшку пива про те, як має скінчитися повітряний бій, що саме відбувається над нами.

Кач твердо дотримується думки, що іі він висловлює, як бувалий фронтовик, теж у віршованій формі:

– Якби гроші та харчі порівну, всі б забули про війну.

А Кроп, навпаки, філософ. Він пропонує, щоб день оголошення війни відзначався наче всенародне свято з музикою і вхідними квитками, як ото під час бою биків. На арену повинні вийти міністри й генерали обох держав, у самих трусах, озброєні дрючками, і нехай собі б'ються. Переможе та країна, чий представник зостанеться живий. Це було б простіше й краще, ніж тепер, коли б'ються зовсім не ті, кому слід.

Така пропозиція нам до вподоби. Далі розмова переходить на муштру в казармах.

Мені пригадується одна картина. Пекучий полудень на казарменому подвір'ї. Спека нерухомо висить над плацом. Казарми наче повимирали. Усе спить. Тільки чути, як вправляються барабанщики, вони десь примостилися й барабанять невміло, одноманітно, отупіло. Яке тризвуччя: полуденна спека, казармене подвір'я й барабанна тріскотнява!

У казармених вікнах порожньо й темно. На деяких висять парусинові штани, сохнуть на сонці. Ми заздрісно дивимося на ті вікна. У казармі прохолодно.

О темні, задушливі казармени спальні із залізними ліжками, картатими укривалами, шафками-пеналами та стільчиками біля них! Навіть про вас можна мріяти; тут, на передовій, ви здаєтеся чарівним відблиском рідного краю, хоча ви й просякнуті духом несвіжих харчів, тютюну, сонних людей та їхнього одягу.

Качинський розписує казарми, не шкодуючи барв, із щирим захватом. Ми хоч би що віддали, аби тільки повернутися туди! Бо далі наші думки не наслідуються сьгати.

А години інструктажу рано-вранці! «З яких частин складається гвинтівка зразка дев'яносто восьмого року?» А години гімнастики по обіді!.. «Хто грає на піаніно, виходь! Праворуч кроком руш! Доповісте на кухні, що ви прийшли чистити картоплю».

Ми поринаємо в спогади. Раптом Кроп заходиться сміхом:

– У Льоне пересадка, – каже він.

То була улюблена гра нашого унтер-офіцера. Льоне – вузлова станція. Щоб наші відпускники там не заблукали, Гіммельштос навчав нас у казармі, як робити пересадку. Ми мусили запам'ятати: у Льоне треба пройти тунель, щоб вийти до іншого поїзда. Кожен із нас ставав ліворуч від свого ліжка, що правило за тунель. Тоді лунала команда: «У Льоне пересадка!» – і всі блискавично пролізали під ліжками на той бік. Так ми вправлялися годинами.

Тим часом німецького літака збили. Наче комета, падає він додолу, залишаючи за собою довжелезне пасмо диму. Кроп програв на цьому пляшку пива й похмуро відлічує гроші.

– Мабуть, Гіммельштос, як працював листоношею, був скромний чолов'яга, – кажу я, коли Альберт уже вгамував свою досаду. – Звідки воно береться – тільки-но став унтер-офіцером, то й перетворився на шкуродера?

На мої слова Кроп жваво відгукується:

– Це сталося не тільки з Гіммельштосом, таких дуже багато. Як одержать нашивки чи шаблю, то відразу стають іншими людьми, немов бетону наїлися.

– То все форма робить, – припускаю я.

– Якоюсь мірою, – каже Кач, готуючись виголосити цілу промову, – але причина не в цьому. Бач, якщо ти весь час годуватимеш собаку картоплею, а тоді покладеш йому шматок м'яса, то він однаково схопить м'ясо, бо це у нього в крові. А якщо ти даси людині шматочок влади, то вона зробить те саме – схопить той шматочок. Це природна річ, бо людина насамперед тварюка, і тільки зверху в неї намащено трохи пристойності, як ото скибку хліба намащують смальцем. Військова служба в тому й полягає, що завжди хтось один має владу над іншим. І погано те, що кожен має надто багато влади; унтер-офіцер знімає стружку з рядового, лейтенант – з унтер-офіцера, капітан – з лейтенанта, і так знімають, що людина може

збожеволіти. А що кожен знає своє право, то це стає вже звичкою. Візьми ось найпростішу річ: ми йдемо з плацу після навчання, йдемо страх які втомлені. Нараз лунає команда: «Співати!» Звісно, співаємо ми погано, бо кожен радий, що може хоч іще тягти свою гвинтівку. І роту покарано: її завертають назад і примушують іще годину вправлятися на плацу. На зворотному шляху знов лунає наказ: «Співати!» – і тепер ми співаємо як слід. Який сенс у цьому? Та просто командир роти зробив так, як йому забаглося, адже він має на це владу. Ніхто його не лаяв, навпаки, хвалили за суворість.

Але це дрібниця, існують інші способи нас мордувати. І от я питаю: чи може цивільна людина, хоч би на якій високій посаді, дозволити собі щось таке, не ризикуючи дістати відразу ж по пиці? Ні, це дозволено тільки в армії! Розумієте, від влади в людини й голова може піти обертом. А найдужче – в тієї, яка в цивільному житті була таке собі ніщо.

– А все, мовляв, задля дисципліни, – додає недбало Кроп.

– Вони завжди знайдуть, до чого присікатися, – бурчить Кач. – Та нехай. Тільки ж не можна знущатися з людей. А втлумач-но це якому-небудь слюсареві, наймитові чи взагалі робочій людині, поясни це рядовому, їх же в нас більшість; він тільки бачить, що з нього деруть шкуру, а тоді поженуть на передову; він добре знає, що треба робити, а чого не треба. І я вам кажу: коли рядовий солдат усе тут витримує, то це просто дивина! Дивина, та й годі!

Ми погоджуємося, бо кожен знає, що муштра припиняється тільки на передовій, а вже за кілька кілометрів звідти вона знову починається, та ще зі справжнього безглуздя – треба весь час козиряти й марширувати. Бо то залізний закон: не можна, щоб солдат байдикував.

Прибіг Тяден, обличчя в нього все в червоних плямах. Від збудження він навіть затинається. Сяючи з радості, вимовляє по складах:

– Гіммельштос іде сюди! Їде на фронт!

Тяден люто ненавидить Гіммельштоса, бо той, як ми ще жили в бараках, виховував його на свій лад. Тяден хворий, уночі він, як спить, часом мочиться в ліжку. Гіммельштос рішуче й твердо оголосив, що Тяден робить це тільки з лінощів, і винайшов спосіб його вилікувати. Спосіб, цілком гідний Гіммельштоса.

Він знайшов у сусідньому бараці солдата з такою самою вадою. Цього хлопця, на прізвище Кіндерфатер, Гіммельштос улаштував разом із Тяденом. У бараках стояли звичайні солдатські ліжка, двоповерхові, з дротяними сітками. Гіммельштос розмістив хлопців одного над одним. Звичайно, нижньому доводилося кепсько. Зате наступного вечора вони мінялися місцями: нижній спав нагорі й міг тепер помститися. Гіммельштос вважав це самовихованням.

Може, він і мав слухність, але сама ідея була підла. І з неї нічого не вийшло, бо вона ґрунтувалася на помилці: в обох випадках річ була не в лінощах. Це міг збагнути кожен, глянувши на бліді, землісті обличчя

хлопців. Скінчилося тим, що хтось із них по черзі спав на підлозі. І дуже легко міг застудитися.

Тим часом Гайе підсів до нас. Він підморгує мені й задоволено тре свої лаписька. З ним ми пережили найкращий день нашого солдатського життя. Це було напередодні того, як ми вирушили на передову. Нас приєднали до одного з полків з багатозначним номером, але спершу ще відіслали назад у гарнізон екіпіруватися, тільки вже не туди, де навчають новобранців, а до іншої казарми. Наступного ранку, ще вдосвіта, ми мали виїхати. Тож увечері ми зібралися, щоб порахуватись із Гіммельштосом. Уже кілька тижнів, як ми заприсяглися це зробити, а Кроп навіть пішов у своєму задумі ще далі: він зібрався після війни йти служити на пошту, щоб стати начальником Гіммельштоса, коли той знову працюватиме листоношею. Кроп із насолодою малював нам картини, як він тоді муштруватиме Гіммельштоса. Ось чому той і не зміг нас подолати: ми весь час сподівалися, що колись він таки потрапить нам до рук, хай навіть після війни.

Тим часом ми надумали його добряче віддухопелити. Що нам може статись – адже він нас не впізнає, а завтра вранці ми все одно ідемо звідси.

Ми знали, в якій пивничці він сидить щовечора. Звідти він мав повертатися темною, без будинків вулицею. Отам ми й пристерегли його, сховавшись за чималою купою каміння. Я прихопив із собою порожній матрац. Ми тремтіли з нетерплячки: а що, як він ітиме не сам? Нарешті почулася його хода, добре нам знайома, – надто часто ми чули її вранці, коли двері розчинялись і він гаркав: «Підйом!»

– Він сам? – прошепотів Кроп.

– Сам.

Ми з Тяяденом нагинці обійшли купу каміння.

Ось блиснула пряжка в нього на ремені. Гіммельштос був, здається, трохи напідпитку, бо співав. Ні про що й гадки не маючи, він пройшов повз нас.

Ми схопили матрац, нечутно стрибнули до Гіммельштоса, ззаду накинули матрац йому на голову й так шарпнули донизу, що він опинився наче в білому мішку, неспроможний підняти руки. Спів урвався.

Миттю Гайе Вестгуз підскочив до нього. Широко розставивши руки, він відштовхнув нас назад, щоб першим узятися до діла. З відвертою насолодою він випростався, підняв, наче семафор, руку зі здоровою долонею, схожою на лопату-грабарку, і з такою силою ляснув по білому мішку, що міг би вбити бика.

Гіммельштос перекинувся догори дригом, відлетів метрів на п'ять і щосили заволав. Але ми й про це подумали – прихопили з собою подушку. Гайе присів, поклав собі на коліна подушку, намацав Гіммельштосову голову та ткнув у подушку. Крик відразу став глухіший. Часом Гайе давав унтер-офіцерові хапнути повітря, тоді в того з горлянки виривався дужий лункий зойк, та знов умить затихав.

Потім Тяден відстебнув у Гіммельштоса шлейки та стяг із нього штани. Батіжок він міцно тримав у зубах, тоді підвівся й запрацював ним.

То була дивовижна картина: Гіммельштос лежить на землі, над ним схилився, тримаючи його голову в себе на колінах, Гайе зі зловтішною посмішкою на розтулених від насолоди губах; потім – смугасті спідні на клишавих ногах, що судомно дригаються і виробляють чудернацькі рухи при кожному ударі, а над ними, наче дроворуб, невтомний Тяден. Нам довелося врешті його відтягти, щоб і собі натішитись.

Та от Гайе поставив Гіммельштоса знову на ноги й під кінець виконав ще один індивідуальний номер. Звівши високо праву руку, немов збирався дотягтися до зірок, Гайе затопив Гіммельштосові такого ляща, що той аж перекинувся. Гайе знову підвів його, поставив рівно та блискуче поцілів у нього вже лівою рукою. Гіммельштос зарепетував і кинувся навкарачки тікати. Його смугастий поштарський зад світився проти місяця. Ми й собі гайнули навітікача.

Гайе ще раз озирнувся й сказав гнівно, задоволено й трохи загадково:

– Помста як ковбаса-кров'янка.

Власне, Гіммельштос мав би радіти, бо його слова про те, що люди завжди повинні виховувати одне одного, приклалися й до нього. Ми виявилися добрими учнями й опанували його метод.

Він так ніколи й не довідався, кому мав дякувати. Правда, в нього тепер опинився ще один матрац; за кілька годин ми повернулися на те місце, все обнишпорили, але матраца ніде не знайшли.

Через цю пригоду ми виїздили на фронт наступного ранку в бадьорому настрої. І якийсь стариган зі скуйовдженою бородою розчулено назвав нас героїчною молоддю.

IV

Нас повезуть на передову, аж до окопів. Десь уже в темряві під'їздять ваговози. Ми вилазимо на них. Вечір теплий, п'ятьма, як величезна хустка, нас огортає, і під її захистом нам спокійно. Вона еднає нас; навіть скупенький Тяден простягає мені цигарку й дає прикурити.

Ми стоїмо в машині, тісно притулившись один до одного, сісти ніхто не може. Та ми й не звикли сидіти. Мюллер нарешті в доброму настрої: він у нових чоботях.

Мотори виють, машини торохтять та бряжчать. Дороги роз'їджені, на них повно вибоїв. Фари вмикати не вільно, тож нас раз у раз так підкидає, що ми замалим не вилітаємо з кузова. Та це нас не хвилює. Що може з нами статися? Зламана рука – це краще, ніж дірка в животі, і багато хто тільки зрадів би такій приемній нагоді потрапити додому.

Поряд ідуть довгі колони машин з боеприпасами. Вони поспішають і весь час нас випереджають. Ми гукаємо до тих солдатів, жартуємо з ними.

У темряві розрізняємо якийсь мур, то осторонь шляху стоїть будинок. Раптом я наставляю вуха. Чи то мені почулося? Ні, я знову виразно чую, як гелгочуть гуси. Зиркаю на Качинського, він зиркає на мене – усе зрозуміло.

– Каче, тут є щось для наших казанків.

Він киває.

– Гаразд, нехай як повертатимемось. Я тут орієнтуюся.

Звісно, Кач тут орієнтується. У нього на обліку, певне, кожна гусяча ніжка на двадцять кілометрів навкруги.

Машини вже ідуть місцевістю, де розташувалася наша артилерія. Щоб замаскувати від літаків гармати, їх заклеювали гіллям, нібито настало своєрідне свято – військові кущі. Ті зелені альтанки виглядали б весело й мирно, коли б усередині них не ховалися гармати.

Від гарматного диму й туману повітря стає важке, задушливе. У роті гірко від порохового згару. Гармати стріляють так, що наша машина здригається, за пострілами оглушливо котиться луна, все двигтить. Вираз обличчя у нас непомітно змінюється. Правда, нас пошлють не в бій, а тільки ставити загорожі, та на кожному обличчі тепер написано: тут фронт, ми вже в його владі. Це ще не страх. Той, хто так часто, як ми, буває на передовій, врешті стає товстошкурим. Хвилюються тільки молоденькі новобранці. Кач їх повчає:

– А це дванадцятидюймова. Чуєте постріл? Зараз вибухне.

Але глухі звуки вибухів сюди майже не долинають. Вони тонуть у гуркоті фронту. Кач дослухається до нього й каже:

– Сьогодні вночі нам дадуть прикурити.

Ми всі дослухаємось. На передовій неспокійно.

– Томмі вже стріляють, – зауважує Кроп.

Справді, постріли добре чути. То англійські батареї праворуч від нашої дільниці. Взялися стріляти на годину раніше. При нас вони завжди починали рівно о десятій.

– Чого це вони раптом надумали? – дивується Мюллер. – Годинники в них поспішають, чи що?

– Нам таки дадуть уночі прикурити, кажу я вам, це я нутром чую, – і Кач зіщулюється.

Десь неподалік від нас бухкають три постріли. Вогняний промінь навскоси прорізає темряву, гармати ревуть, гримотять. Нам холодно, та ми радіємо, що завтра вранці знову будемо в бараках.

Обличчя в нас не блідіші й не червоніші, ніж завжди; не видно в них і більшого напруження чи більшої байдужості, та все ж вони якісь інші. Ми відчуваємо, що всередині в нас наче ввімкнено дивний контакт. То не просто слова, то насправді так. Це діє фронт, свідомість того, що ти на фронті, примушує спрацьовувати той контакт. Тієї миті, коли над нами з посвистом пролітають перші снаряди й повітря розривають постріли, зненацька в наших жилах, у руках, в очах виникає почуття притлумленого чекання, нетерпіння, пильності, дивовижної розумової напруженості. Усе тіло раптом набуває стану повної бойової готовності.

Часом мені здається, що це від повітря – воно двигтить, вібрує й безгучними хвилями прокочується по нас; а може, це від самого фронту, що ніби вилучає електрику, а вона діє на наші ще не відомі нервові закінчення.

Щоразу повторюється те саме: коли ідемо сюди, ми похмурі чи веселі, тобто звичайні солдати; далі ми бачимо перші батареї, і відтоді кожне слово в нашій розмові набуває особливого змісту.

Коли Кач, стоячи біля барака, каже: «Нам дадуть прикурити», – то це тільки його власна думка, та й годі; коли ж він каже ці слова тут, вони гостро виблискують, наче багнет у місячному світлі, і миттю вриваються в мозок, а найдужче – в те несвідоме, що пробудилося в нас від цих похмурих слів: «Нам дадуть прикурити...» Може, то здригається наше найпотаємніше ество й підводиться для захисту.

Фронт здається мені страшним виром. Ще далеко до його центру, ще ми в спокійній воді, та вже відчуваємо ту силу, що всмоктує, тягне до себе, тягне поволі, неминуче, легко долаючи наш опір.

Але із землі, з повітря в нас вливаються сили для боротьби, найдужче з землі. Нікому земля не дає стільки, як солдатові. Коли він припадає до неї довго й міцно, коли він заривається в неї обличчям, усім тілом, смертельно наляканий вогнем, тоді вона його єдиний друг, його брат, його мати; він звіряє їй свій страх стогоном і криком, і вона мовчки боронить його, тоді знову відпускає на якихось десять секунд трохи пробігти й ще трохи пожити, а згодом знову ховає його, часом – назавжди.

Земле, земле, земле!..

Земле, у твої видолінки, і ями, і рівчаки можна кинутися з розпачу, в них можна причаїтись! Земле, коли нас судомив жах і вогняні бризки нищили все живе, у смертоносному гуркоті вибухів ти вщедряла нас невідпорним бажанням жити! Шалений опір майже пошматованого життя вливавсь в тебе й повертався могутнім струменем до нас, у наші руки, ми відчували його й ще дужче, мовчки, боязко радіючи ще одній хвилині, яку ми витримали, припадали до тебе вустами!..

Перші вибухи снарядів миттю переносять якусь частку нашого ества на тисячоліття назад. То в нас прокидається тваринний інстинкт, він керує нашими вчинками й боронить нас. Той інстинкт неусвідомлений, але він куди швидший, упевненіший, несхибніший, ніж свідомість. Цього пояснити не можна. Ось ти йдеш, ні про що не думаючи, – і нараз уже лежиш десь у рівчаку, а над тобою свистять снарядні уламки. Однак ти не можеш

пригадати, чи ти чув, як наближається снаряд, і чи подумав про те, що треба впасти на землю. Коли б ти поклався лише на свою здатність думати або на свій слух, від тебе zostалися б тільки розкидані шматки м'яса. А тут діяло зовсім інше чуття, схоже на ясновидіння, саме воно кидало нас на землю й рятувало, а ми навіть не знали, як усе відбувалося. Коли б не цей тваринний інстинкт, то від Фландрії до Вогезів давно вже не було б живої душі.

Ми ідемо сюди звичайними солдатами, похмурими чи веселими, а коли потрапляємо в зону, де починається фронт, то стаємо напівлюдьми-напівтваринами.

Наші машини в'їжджають у ріденький ліс, минають польові кухні. За лісом ми з них злазимо, вони повертаються назад.

Завтра вранці, ще вдосвіта, машини знову прийдуть по нас.

Туман і гарматний дим низько стеляться над долиною, сягаючи нам по груди. Усе осяяне місячним світлом. Шляхом проходять колони солдатів. На сталевих касках тьмяно відбивається місячне сяйво. З білого туману виринають тільки голови й гвинтівки, голови ледь кивають, похитуються багнети.

Далі туману вже немає. Тепер голови перетворюються на постаті; куртки, штани й чоботи виринають із туману, немов із молочного озера. Усе це поволі перетворюється на колону. Вона йде рівною ходою, усі постаті зливаються в суцільний клин, окремих людей уже немає, вперед посувається лише темний клин, він дивовижно закінчується головами й багнетами, що випливають із туманного озера. Тільки колона, не люди.

Однією з поперечних доріг до нас наближаються легкі гармати й повози із снарядами. У місячному сяйві лисніють спини коней, рухи в них прекрасні, вони закидають голови, видно, як виблискують у них очі. Коні, гармати й повози минають нас, танучи на тьмяному тлі місячного краєвиду, вершники в сталевих касках здаються лицарями давніх часів, у цьому є щось гарне та зворушливе.

Ми поспішаємо до саперного складу. Дехто з нас завдає собі на плечі вигнуті гострі залізні палиці, інші чіпляють залізними дрочками скрутні дроту, і, забравши все це, ми вирушаємо вперед. Нести нам незручно й важко.

Дорогу дедалі дужче розбито. З голови колони передають: «Увага, ліворуч глибока вирва від снаряда!», «Обережно, траншея!»

Ми напружуємо зір, наші ноги й палиці обмацують землю, перш ніж ми стаємо на неї всією вагою тіла. Нараз колона спиняється; хтось натикається обличчям на скрутні дроту, що тримають передні солдати, і лається.

Кілька розбитих повозів стоять на дорозі. Лунає команда: «Цигарки й люльки загасити!» Ми підходимо до окопів.

Тим часом уже геть поночило. Минаємо якийсь гайок, і перед нами відкривається лінія передової.

Увесь обрій, із краю до краю, невиразно осяяний червонуватим світлом. Воно без упину міниться, з гарматних жерл раз у раз вихоплюється полум'я. Високо вгору злітають освітлювальні ракети – сріблясті й червоні кулі, вони розриваються й падають додолу дощем білих, зелених і червоних зірок. У небо злітають і французькі ракети, з кожної висмикується шовковий парашутик, і вона повільно спускається вниз. Від них стає ясно, наче вдень, їхнє світло доходить аж до нас, ми виразно бачимо на землі свої тіні. Ці ракети сяють у небі добру хвилину й тільки тоді згасають. Та відразу злітають нові з різних місць, а поміж них знову зелені, червоні й сині.

– От халепа! – каже Кач.

Грім від гарматних пострілів гучнішає, зливається в суцільний глухий гуркіт, а тоді знову розпадається на окремі розриви. Сухо тріскають кулемети. Над нашими головами, заповнюючи весь повітряний простір, щось невидиме мчить, реве, свистить, шипить. То пролітають снаряди невеликих калібрів, але між ними чути, як ревуть здоровенні «скрині» – великокаліберні снаряди, вони пролітають у темряві над нами й падають далеко позаду. Вони хрипко сурмлять, як олені під час тічки, і летять високо над виттям та свистом менших снарядів.

Чорне небо починають обмацувати прожектори. Вони сновигають по ньому, як велетенські лінійки, що вужчають до краю. Одна лінійка завмерла й тільки ледь тремтить. Негайно біля неї з'являється інша, вони схрещуються, а поміж ними крутиться чорна комаха й силкується втекти: це літак. Він летить уже невпевнено і, засліплений, падає.

Ми забиваємо в землю залізні палиці на однаковій відстані. Двое солдатів тримають скрутень колючого дроту, інші його розмотують. Це клятий дріт із густими довгими гострjаками. Я не звик до такої роботи й подер собі руки.

Через кілька годин ми вже кінчаємо. Але ще маємо час, поки надійдуть машини. Більшість із нас укладаються спати. Я теж намагаюся заснути. Однак стає прохолодно. Відчувається, що ми недалеко від моря, і холод не дає нам спати.

Нараз я міцно засинаю. А прокидаюся від того, наче мене щось підкидає вгору, і я не знаю, де я. Бачу зірки, бачу ракети, і на мить мені здається, що я заснув на якомусь святі в парку. Не знаю, ранок тепер чи вечір, я лежу в блідій колісці сутінків і чекаю лагідних слів, вони мають зараз прозвучати, лагідні, рятівні слова... Невже я плачу? Торкаюсь очей, це так дивно, хіба я дитина? Яка ніжна шкіра... Та це триває лише мить, я розпізнаю вже постать Качинського. Він сидить спокійно, як бувалий солдат, і курить свою люльку – звісно, свою люльку з покришкою. Помітивши, що я прокинувся, він каже:

– Гарненько тебе смикнуло! То був тільки запальник. Він шугонув он туди, в чагарі.

Я сідаю. Мене огортає якесь дивне почуття самотності. Добре, що Кач зі мною. Він замислено дивиться туди, де простяглася лінія передової.

– От шикарний феєрверк, – каже він, – аби ж не такий небезпечний.

Позаду нас вибухає снаряд. Новобранці злякано схоплюються. За кілька хвилин знову вибухає, тепер уже ближче. Кач вибиває люльку.

– Тепер почнеться справжній обстріл.

І він починається. Ми відповзаємо вбік, наскільки можемо в такому поспіху. Новий вибух лунає просто серед нас.

Чути крики. Над обрієм здіймаються зелені ракети. Високо вгору злітають бризки грязюки, свистять осколки снарядів. Вони вриваються в землю, і ці звуки чути ще довго по тому, як завмирає гуркіт вибуху.

Поряд із нами лежить настраханий новобранець із лляним чубом. Він затулив руками обличчя, каска його впала й відкотилася. Я беру її й хочу насунути йому на голову. Та він підводить очі, відштовхує каску і, наче дитина, лізе головою під мою руку, тулиться мені до грудей, його вузькі плечі тремтять. Такі плечі були в Кеммеріха.

Я не жену його. А щоб каска не лежала марно, я кладу її хлопцеві на зад, не заради пустощів, а просто вважаю, що тепер це в нього найвразливіше місце. Правда, там чималий шар м'яса, але поранення в це місце збіса болюче, до того ж доведеться лежати в лазареті не один місяць і тільки на животі, а потім ще, мабуть, довго шкутильгати.

Десь гучно вибухнуло. Між розривами чути крики.

Нарешті западає тиша. Вогонь промчав над нами й тепер нуртує десь позаду, над останніми резервними траншеями. Ми зважуємося трохи обдивитись. У небі спалахують червоні ракети. Певне, от-от почнеться атака.

Але в нас спокійно. Я зводжусь і торсаю новобранця за плече.

– Уже минулося, хлопче! Ще раз минулося.

Він розгублено озирається.

– Скоро ти звикнеш, – кажу йому.

Він помічає свою каску й надіває її. Поволі отямлюється. Та нараз він паленіє по самі вуха, обличчя в нього стає зовсім збентежене. Він обережно мацає рукою собі штани й жалібно дивиться на мене. Мені все зрозуміло: це гарматна хвороба. Правда, я зовсім не для того підставляв йому каску саме туди, але все-таки втішаю його:

– Нема чого соромитись, ще й не такі, як ти, накладали в штани, уперше попавши під вогонь. Зайди он за кущ, скинь спідні, та й годі.

Він іде геть. Стає тихіше, але крик не вщухає.

– Що там сталося, Альберте? – питаю я.

– Пряме влучання в колони.

Крик не замовкає. Але то кричать не люди, вони не можуть так жохливо кричати. Кач каже:

– Влучило в коней.

Я зроду не чув, як кричать коні, і мені щось не віриться. То стогне весь світ, стогне знівечене ество від дикого, шаленого болю. Ми бліднемо. Детерінг підводиться й кричить:

– Гицелі чортові! Та пристрельте ж їх!

Він селянин і знається на конях, тож не може спокійно це чути. А стрілянина, як навмисне, майже зовсім припиняється, і тепер крик тварин чути ще виразніше. Уже не знати, звідки він лине в цій сріблястій тиші; невидимий, примарний, він скрізь між небом і землею й дедалі гучнішає. Детерінг сказано горлає:

– Застрельте їх, застрельте, кляті душі!

– Насамперед треба рятувати людей, – зауважує Кач.

Ми підводимось і йдемо шукати місце, де все це сталося.

Коли побачимо коней, то нам не так важко буде витримати їхні крики. Майер має при собі бінокль. Ми бачимо темний гурт санітарів із ношами та якісь рухливі чорні купи. То поранені коні. Але не всі. Деякі скачуть далі, падають додолу та знову підводяться. В одного коня розірвано живіт, і кишки довгими пасмами звисають до землі. Кінь заплутується в них і падає, тоді знову встає.

Детерінг хапає гвинтівку й прицілюється. Кач підбиває її вгору й кричить:

– Чи ти сказився?!

Детерінг тремтить і відкидає гвинтівку.

Ми сідаємо на землю, затуляємо собі вуха. Проте цей жохливий зойк, і стогін, і лемент усе одно чути, чути скрізь.

Уже не раз ми бували в бувальцях. Але тепер і ми вмиваємось холодним потом. Хочеться встати й бігти світ за очі, однаково куди, аби тільки не чути більше того крику. А це ж не люди, це тільки коні.

Від темного гурту знову відокремлюються люди з ношами. Лунають поодинокі постріли. Чорні купи здригаються й розпластуються. Нарешті! Однак то ще не кінець. Люди не можуть наблизитися до поранених тварин, що, нажахані, тікають, а весь біль виринається зойком з їхніх широко роззявлених пащ. Одна чорна постать припадає на коліна, лунає постріл, кінь падає, тоді ще один. Останній спирається передніми ногами в землю й крутиться, як карусель, крутиться навсидячки, видно, у коня розтросений хребет. До нього підбігає солдат і стріляє. Повільно й покірно кінь падає додолу.

Ми розтуляємо вуха. Того крику вже не чути. Тільки протягле смертне зітхання ще тремтить у повітрі. І знов у небі горять ракети, виють снаряди й сяють зірки – це незбагненно.

Детерінг іде й сердито бубонить:

– Хотів би я знати, чим вони завинили.

Тоді підходить ближче до нас. І говорить збуджено, майже врочисто:

– Ось що я вам скажу: гнати тварину на війну – то найбільша підлота.

Ми вертаємо назад. Уже час іти до машин. Небо трохи пояснишало. Третя година ранку. Віє свіжий, прохолодний вітер, у цей передсвітанковий час наші обличчя сірі, страшні.

Вервечкою важко тупаємо вперед через рови й вирви та знову потрапляємо в смугу туману. Качинський непокоїться, це погана ознака.

– Що тобі, Каче? – питає Кроп.

– Та я хотів би, щоб ми вже були вдома.

«Удома» – це означає в наших бараках.

– Тепер уже недовго, Каче.

Але Кач нервується:

– Не знаю, не знаю.

Минаємо траншеї й виходимо на луку. З туману виринає лісочок; тут уже нам знайомий кожний клаптик землі. А ось і лісове кладовище, видно горбки та чорні хрести.

Зненацька позаду розлягається посвист, він дужчає, виростає в страшний гуркіт. Ми пригинаємось – за сто метрів перед нами здійснюється вогняна хмара.

За якусь хвилину ще один снаряд влучає в ліс, над його верховіттям повільно злітає вгору купа дерев із землею, дерева одну мить висять у повітрі, а тоді розламуються на друзки. А вже сичать, мов клапани в паровому казані, нові снаряди... Починається шквальний вогонь.

– Ховайсь! – репетує хтось. – Ховайсь!

Та лука надто рівна, до лісу бігти далеко й небезпечно, сховатися можна тільки на кладовищі, серед могил. Ми біжимо туди, зашпортуємось у темряві, і кожен, наче його випльнуто, притьом прилипає до горбка.

І саме вчасно. Темрява шаленіє. Усе навкруг бурхає, нуртує. Якись величезні горбані, чорніші за ніч, гримотять над нами, пролітають далі. Полум'я вибухів осяває кладовище.

Тікати нема куди. У світлі спалахів я зважуюся визирнути. Долина перетворилася на розбурхане море, вогні розривів здіймаються водограями. Перебратися через те море нікому не пощастить.

Ліс щезає, його вбито в землю, розтешено, пошматовано. Нам доведеться зостатися тут, на кладовищі.

Перед нами розколюється земля. Дощем сипляться грудки. Мене щось шарпає. Снарядна скалка роздерла мені рукав. Стискаю кулак, та болю не відчуваю. Але це мене не заспокоює: рана завжди починає боліти трохи згодом. Обмацую руку. Вона не поранена, тільки подряпана. Зненацька щось оглушливо ляскає мене по голові, аж паморочиться світ. І тут же мені блискає думка: тільки не зомліти! На якусь мить я поринаю в чорний вир, та мерщій вихоплююся з нього. Мені в каску влучив уламок снаряда, проте летів він надто здалеку й уже не міг її пробити. Я протираю очі, запорошені землею, і невиразно бачу поперед себе щойно виниклу яму. Снаряди рідко влучають в одну й ту саму вирву, тож я хочу туди пробратися. Одним стрибком я перелітаю туди, припадаю до землі й лежу, мов риба на дні, та знов лунає гучний посвист, я скоцюрблююсь, шукаю, чим би затулитися; намацавши рукою щось тверде, припадаю до нього, воно посувається, я стогну, земля двигтить, вибухова хвиля гримить мені у вухах, я підповзаю далі під те, що ледве тримається, натягую його на себе: це дошки й сукно, це захисток, жалюгідний захисток від снарядних уламків, що сиплються згори.

Розплющую очі... Я вчепився пальцями в якийсь рукав, у чийсь руку. Поранений? Гукаю до нього... Ніякої відповіді... Він мертвий. Рукою намацую розбиті дошки – й нараз згадую, що ми на кладовищі.

Але вогонь дужчий за все. Він пересилює свідомість, я залізаю ще далі під труну, нехай вона боронить мене, дарма що в ній лежить сама смерть.

Переді мною глибочіє вирва. Я охоплюю її очима, наче руками: треба добутися туди одним стрибком. Раптом хтось б'є мене по обличчю, чиясь рука вп'ялася в плече. Може, то прокинувся мрець? Рука трясє мене, я повертаю голову та в миттєвому спалаху світла бачу обличчя Качинського; рот у нього широко розкритий, він щось кричить, та я нічого не чую; він термосить мене, нахилиється ближче; нарешті, коли гуркіт трохи стихає, до мене долинає його голос:

– Гази... га-а-аз-и... га-а-аз-и... Передай далі!

Я мерщій хапаю коробку з протигазом. Неподалік від мене хтось лежить. Ні про що не думаю, тільки про одне: сказати тому чоловікові!

– Га-а-аз-и, га-а-аз-и!..

Гукаю, присовуюся ближче до нього, б'ю його коробкою – він нічого не помічає. Я б'ю його знов і знов, та він тільки зіщулюється, то один із новобранців. У розпачі я оглядаюся на Кача, він уже надів маску, я теж вихоплю свою, каска падає з голови, маска облягає мені лице, я нарешті добуваюся до чоловіка, тут же дістаю його протигаз, беру маску, натягаю йому на голову, він теж хапається за неї, я відпускаю його й уже лежу на дні вирви.

Глухі виляски хімічних снарядів зливаються з гуркотом вибухів. Між розривами чути, як гуде дзвін; гонги й металеві тріскачки теж сповіщають навсібіч: «Гази, гази, га-а-аз-и!»

Позад мене щось гепається додолу, ще раз і ще. Я протираю окуляри протигазу, що вже встигли запітніти. Це Кач, Кроп і хтось іще. Ми лежимо вчотирьох у важкому, напруженому чеканні й силуємося дихати якомога менше.

Ці перші хвилини в протигазі вирішують, жити тобі або ні: чи він герметичний? У пам'яті спливають жахливі картини: у лазареті отруєні газом іще довго помирали від ядухи, раз у раз вихаркуючи шматки попалених легенів.

Дихаю обережно, притуливши рот до клапана. Газова хмара повзе по землі, заповнюючи всі заглибини. Наче здоровенна м'яка медуза, заповзає вона до нас у вирву й розлягається там. Я штовхаю Кача: краще вилізти нагору, ніж лежати тут, де збирається стільки газу. Та ми не встигаємо: знов починається вогняний шквал. Тепер уже здається, що то не гармати ревуть, а стугонить уся земля.

Щось чорне шугає з тріскотом до нас і падає зовсім поруч – це труна: вибух вирвав її із землі.

Я бачу, що Кач чимось зайнятий, і повзу до нього. Труна впала на простягнену руку того хлопця, що ховається разом із нами у вирві. Вільною рукою він силується зірвати протигаз. Та Кроп устигає схопити його за руку, викручує її назад і міцно тримає.

Кач і я намагаємося вивільнити йому придавлену руку. Віко труни тріснуло й ледве тримається, ми легко його зриваємо й викидаємо мерця, він скочується додолу, а ми пробуємо підважити нижню частину труни.

На щастя, хлопець зомлів і Альберт може нам допомогти. Тепер нам не треба діяти так обережно, ми працюємо, скільки є сили, підважуємо труну лопатами, і нарешті вона, стогнувши, зсувається з місця.

Поволі розвиднюється. Кач бере уламок віка, підкладає його хлопчині під розтроснену руку, і ми перев'язуємо його всіма бинтами з наших індивідуальних пакетів. Більше ми поки що нічого не можемо для нього зробити.

Від протигазу в голові в мене гуде й гримить, здається, вона зараз лусне. Легені надсаджені, їм доводиться дихати тим самим гарячим, не один раз ужитим повітрям, жили на скронях набрякають, я от-от задихнуся...

Сіре світло просочується до нас. На кладовищі гуляє вітер. Я перекочуюся через край вирви. У брудних сутінках світання переді мною лежить чиясь відірвана нога, чобіт на ній цілісінький, я бачу це мигцем, але зовсім виразно. Та раптом за кілька кроків від мене хтось підводиться, я протираю свої «вікна», проте від мого збудження вони знову тьмяніють, я пильно вдивляюся – той солдат стоїть уже без протигазу.

Я чекаю ще трохи – він тримається, чогось шукає очима навколо, ступає кілька кроків... Вітер уже розвіяв газ, повітря чисте... Тоді і я, стогнувши,

зриваю із себе протигаз і в ту ж мить падаю. Немов холодна вода, вливається в мене повітря, очі, здається, зараз повилазять, якась темна хвиля накриває мене, і я непритомнію.

Вибухів більше не чути. Я повертаюся до вирви й махаю рукою іншим. Вони вилазять нагору та зривають із себе протигаз. Підхоплюємо пораненого, один підтримує йому замотану руку, і ми швидко йдемо звідти.

Кладовище геть зруйноване. Скрізь порозкидані труни й мерці. Ті люди ще раз, удруге, померли, але кожен, розірваний на шматки, врятував когось із нас.

Огорожу розтросчено, прокладені за нею рейки фронтової залізниці зірвано, вони стирчать покрученими кінцями вгору. Перед нами хтось лежить. Ми зупиняємось, тільки Кроп іде з пораненим далі.

На землі лежить якийсь новобранець. Стегно в нього закривавлене. Він такий знесилений, що я дістаю свою флягу, де ще залишився чай із ромом. Та Кач відводить мою руку й нахиляється до солдата.

– Куди тебе поранено, хлопче?

Той тільки дивиться, він надто кволий, щоб добутися на слово.

Обережно розрізаємо на ньому штани. Він стогне.

– Тихо, тихо, тепер тобі стане легше.

Якщо його поранено в живіт, пити йому не можна. Він не блеє, це добра ознака. Ми звільняємо від одягу стегно й бачимо суцільну криваву кашу з уламками кісток. Ушкоджено суглоб. Цей хлопець уже ніколи не зможе ходити.

Вогкими пальцями витираю йому скроні й даю сьорбнути з фляги. Очі в нього трохи оживають. А ми тільки тепер помічаємо, що права рука в нього теж уся в крові.

Кач розриває два індивідуальні пакети якнайширше, аби можна було прикрити рану. Я шукаю якусь ганчірку, щоб пов'язати її зверху, але нічого не знаходжу. Тоді розрізаю в пораненого штани ще далі, щоб відшматувати клапоть від спідніх. Та спідніх на ньому немає. Я пильніше придивляюся до хлопця – це той, із лляним чубом.

Тим часом Кач знайшов у якогось вбитого в кишені ще кілька індивідуальних пакетів, ми обережно прикладаємо бинти до рани. Я кажу хлопцеві, що весь час не зводять із нас очей:

– А тепер ми підемо по ноші.

Тоді він розтуляє вуста й шепоче:

– Не йдіть.

Кач заспокоює його:

- Та ми ж одразу повернемось. Тільки принесемо для тебе ноші.

Не знати, чи він нас зрозумів; жалібно, наче дитина, він скімлить:

- Не йдіть.

Кач озирається й шепоче мені:

- Чи не краще просто взяти револьвер і покласти цьому край?

Хлопець навряд чи витримає дорогу до лазарету, а як витримає, то протягне щонайбільше кілька днів. А все, пережите досі, - дрібниця супроти того, що йому доведеться зазнати в останні дні перед смертю. Тепер він іще приголомшений і нічого не відчуває. За годину він перетвориться на живий скрутень, що кричатиме від нестерпного болю. Дні, які йому залишилися прожити, стануть для нього неймовірною мукою. То навіщо йому ще страждати ці дні?

Я киваю.

- Справді, Каче, треба взяти револьвер.

- Дай сюди, - каже він і зупиняється.

Я бачу: він уже вирішив. Ми озираємось: виявляється, ми вже не самі. Біля нас скупчується невеличкий гурт солдатів, із вирв та могил висовуються голови.

Ми приносимо ноші.

Кач хитає головою.

- Такі молоді хлопці... - і повторює: - Такі молоді, безневинні хлопці...

Наші втрати менші, ніж можна було чекати: п'ятьох убито, вісьмох поранено. То був лише недовгий вогневий наліт. Двоє вбитих лежать в одній з розкиданих могил, нам залишається тільки їх засипати.

Ми рушаємо далі. Мовчки йдемо вервечкою, один за одним. Поранених відправляють до санітарного пункту. Ранок похмурий, санітари бігають з номерками й картками, поранені жалібно стогнуть. Починається дощ.

За якусь годину ми дістаємося до наших машин і вилазимо на них. Тепер тут більше місця, ніж спершу.

Дощ ряснішає. Ми розгортаємо плащ-намети й накидаємо собі на голови. Дощ періщить по них, з боків дзюрком стікає вода. Машини шубовстають через вибої, і ми гойдаємось у напівсні то вперед, то назад.

Спереду на нашій машині стоять два солдати, тримаючи довгі роздвоєні палиці. Вони стежать за телефонними дротами: ті висять поперек дороги так низько, що можуть повідтинати нам голови. Обидва солдати вчасно підхоплюють своїми палицями дріт і підіймають його в нас над головами.

Чути їхні вигуки: «Увага - дріт!» - і ми, напівсонні, присідаємо, а тоді знову випростуємось.

Одноманітно хитаються машини, одноманітно лунають вигуки, одноманітно падає дощ. Він падає нам на голови й на голови вбитих, на тіло малого новобранця з раню, завеликою для його стегна, дощ падає на Кеммеріхову могилу, падає на наші серця.

Десь вибухає снаряд. Ми здригаємось, очі напружені, руки готові вмити перекинуте тіло через борт машини в рівчак край дороги.

Та більше не стріляють... Тільки чути одноманітні вигуки: «Увага - дріт!..» Ми присідаємо... Знов у напівсні.

V

Марудна справа - вбивати вошей по одній, коли в тебе їх сотні. Ці капосні створіння твердувати, і душити їх нігтем врешті набридає. Тож Тьяден узяв кришечку від бляшанки з ваксою й приладнав її дротиною над вогником свічки. Тільки-но кинеш вошу на цю малесеньку сковорідку, як чується «Лусь!» - і по всьому.

Ми сидимо кружкома, голі по пояс, - у нас тепло, - сорочки на колінах, руки працюють. Гайє має якийсь особливий вид вошей: на головах у них червоний хрест. Він запевняє, що привіз їх із собою ще з госпіталю в Туру, а там дістав їх особисто від майора медслужби. Жиром від вошей, що потроху збирається в бляшаній кришечці, Гайє збирається шмарувати собі чоботи й півгодини регоче зі своєї вигадки.

Але сьогодні його жарти не мають успіху: ми надто заклопотані іншим.

Чутка підтвердилася. Прибув Гіммельштос. Він з'явився вчора, ми вже чули його голос, такий нам знайомий! Кажуть, нібито він там у себе надто заповзявся на молоденьких новобранців. І не знав, що серед них син начальника окружної управи. На цьому Гіммельштос і скрутив собі в'язи.

Тут його багато що здивує. Тьяден уже кілька годин обговорює з нами всі можливі варіанти того, як він відповідатиме Гіммельштосові. Гайє задумливо поглядає на свої лаписька й підморгує мені. Той вечір, коли він відлупцював Гіммельштоса, став вершиною його життя; він розповідав мені, що вже кілька разів бачив усе це уві сні.

Кроп і Мюллер розмовляють. Кроп - єдиний, хто роздобув собі казанок сочевиці десь на кухні в саперів. Мюллер жадібно зиркає на казанок, та врешті опановує себе й питає:

- Альберте, що б ти зробив, якби оце раптом настав мир?

- Миру не буде! - відрубую Альберт.

- А якби, - напосідає Мюллер, - що б ти тоді зробив?

- Чкурнув би звідси, - бурчить Кроп.

- Та звісно. А потім?

- Напився б.

- Та не верзи дурниць, я серйозно..

- Я теж, - каже Альберт. - А що можна ще зробити?

Розмова зацікавлює Кача. Він вимагає від Кропа пайку сочевиці, одержує її, довго щось обмірковує, а тоді каже:

- Напитися можна було б, та краще мерщій на найближчу станцію - і додому, до жінки. То ж мир, Альберте, мир!..

Він порпається у своєму цератовому гамані, дістає звідти якусь фотокартку та з гордістю всім показує.

- Моя стара!

Тоді ховає картку й люто вигукує:

- Проклятуша, паскудна війна!..

- Тобі добре говорити, - кажу я, - у тебе є і син, і жінка.

- Еге, - погоджується він, - і я мушу дбати про те, як їх прогородувати.

Ми сміємося.

- За тим діло не стане, Каче, ти ж реквізуєш усе, що тобі треба.

Мюллер голодний і, мабуть, тому не задоволений відповідями. Він не дає Гайе Вестгузові помріяти про те, як той лупцюватиме Гіммельштоса.

- Гайе, а що б ти зробив, якби тепер настав мир? - питає Мюллер.

- Він би тобі відшмагав зад, щоб не починав таких балачок, - кажу я. - Чого це ти раптом?

- А чого корова на даху ожеребилася? - відрубує Мюллер і знову звертається до Гайе Вестгуза.

Гайе важко так зразу відповісти. Він хитає своєю поцяткованою ластовинням головою.

- Кажеш, коли вже не буде війни?

- Еге, ти тямущий хлопець.

- І тоді знову будуть жінки? - облизується Гайе.

- Авжеж, будуть.

– От сто чортів! – каже Гайе, і обличчя в нього лагідніше. – Тоді я знайшов би собі огрядну молодичку, щоб з неї і куховарка була пристойна, та головне, аби в руки було що взяти, – й притьмом у ліжко! Хлопці, ви тільки уявіть собі: справжня перина та ще на пружинному матраці! Та я цілий тиждень штанів би не натягав.

Усі мовчать. Картина надто звабна. Нас аж морозом проймає. Нарешті Мюллер отямлюється й питає:

– А потім?

Пауза. Тоді Гайе якось плутано пояснює:

– Коли б я був унтер-офіцер, то зостався б в армії на надстрокову службу.

– Чи ти, Гайе, здурів? – дивуюсь я.

Він спокійно відповідає теж запитанням:

– А ти коли-небудь різав торф? Ану, спробуй.

По тих словах він витягає з-за халяви ложку й устромляє її в Альбертів казанок.

– Гірше, ніж сидіти в окопах у Шампані, нічого немає, – заперечую я.

Гайе їсть і посміхається.

– Але торф різати довше. Та ще не можна й на годину вшитися.

– А все-таки, Гайе, вдома краще.

– Та не дуже, не дуже, – каже він і замислюється з розтуленим ротом.

З його обличчя можна прочитати, про що він думає. Про злиденну халупу на болоті, про важку роботу в пекучому степу від світання аж до вечора, про жалюгідну платню й брудну батрацьку одягу.

– А в армії в мирний час ніякого тобі клопоту, – просторікує він. – Щодня дають харч, а не дадуть, то знімеш галас; у тебе є ліжко й щотижня свіжа білизна, наче в якого дженджика; ти унтер-офіцер, гарно вбраний, удень відбудеш службу, а ввечері ти сам собі пан і йдеш до пивнички.

Гайе надзвичайно пишається своєю ідеєю, він просто залюблений у неї.

– А як відслужиш дванадцять років, дістанеш пенсію й підеш у сільські жандарми. Тоді можеш цілісінький день гуляти.

Він аж упріває від тих мрій про майбутнє.

– Подумати лишень, як тоді пригощатимуть! Там чарка коньяку, а там півлітра горілки. Адже з жандармом усі схочуть жити по-доброму.

– Але ж ти ніколи не будеш унтер-офіцером, Гайе, – втручається Кач.

Гайе вражено дивиться на нього й замовкає. Напевне, в його уяві вже виникли тихі осінні вечори, неділі в селі, бамкання дзвонів, вечори й ночі, проведені з наймичками, гречані млинці зі шкварками, безтурботні години дружніх балачок у пивниці.

Гайе не може швидко впоратись зі своєю багатою уявою й дратується:

– І чого ви завжди якісь дурні запитання вигадуете?

Він натягує через голову сорочку й застібає мундир.

– Тьядене, а що зробив би ти? – питає Кроп.

Тьяден думає тільки про одне:

– Пильнував би Гіммельштоса, щоб не втік.

Мабуть, Тьяден залюбки посадовив би його в клітку й щоранку лупцював би ломакою. А Кропові він замріяно каже:

– На твоєму місці я став би лейтенантом. Тоді ти зміг би його муштрувати, аж поки в нього в череві вода закипить.

– А ти, Детерінгу? – допитується Мюллер. Він природжений учитель, завжди про щось питає.

Детерінг небалакучий, але на це запитання відповідає. Він дивиться в небо й каже тільки:

– Я саме встиг би на жнива.

Тоді підводиться і йде собі.

Детерінга обсіли клопоти. Його жінці доводиться самій пильнувати господарство. До того ж у них забрали двох коней. Він щодня читає газети, які сюди доходять: чи не йде дощ і в його закутку в Ольденбургу? Бо вони не встигнуть зібрати сіна.

І тут з'являється Гіммельштос. Іде просто до нашого гурту. У Тьядена обличчя береться плямами. Він простягається на траві й від збудження заплющує очі.

Гіммельштос поводитьсь якось нерішуче, сповільнює ходу. Але все-таки підходить до нас. Ніхто й не збирається підводитись. Кроп зацікавлено втуплюється в нього.

Він стоїть перед нами й чекає. Усі мовчать, тоді він вигукує:

– Ну, як воно?

Збігає кілька секунд. Гіммельштос вочевидь не знає, як із нами поводитись. З найбільшим задоволенням він погнав би нас притьмом на муштру. Та, здається, він уже збагнув, що фронт – це не казарми. Він робить іще одну

спробу, тільки тепер звертається не до всіх, а до одного, сподіваючись, що так буде легше дістати відповідь. Найближчий до нього Кроп, тож він і вщедряє його своєю увагою:

– А, ви теж тут?

Та Альберт не збирається з ним приятелювати. Він коротко відповідає:

– Напевне, трохи довше тут, ніж ви.

Руді вуса вже тіпаються.

– Ви, здається, мене не впізнаєте?

Тепер Тьяден розплющує очі.

– Чого там!

Гіммельштос обертається до нього.

– Це, здається, Тьяден, еге?

Той підводить голову.

– А знаєш, хто ти?

Ці слова приголомшують Гіммельштоса.

– Відколи це ми на «ти»? Ми разом свиней не пасли.

Він не знає, як вийти з цього становища, бо не чекав від нас такої відвертої ворожнечі. Але поки що він тримається обережно: певне, його вже встигли настрахати балачки про постріли в спину.

Від його слів Тьяден так розлютився, що навіть стає дотепний:

– Та ні, свиней ти сам пас.

Тепер і Гіммельштос аж пиниться з люті. Однак Тьяден його мерщій випереджає, йому кортить висловитися:

– Хочеш знати, хто ти такий? Пес ти паршивий, ось хто! Давно я хотів тобі це сказати.

У його блискучих свинячих очицях світиться задоволення: нарешті він здійснив те, про що мріяв кілька місяців, – швиргонув Гіммельштосові в лице «паршивого пса».

Але й Гіммельштос уже не стримується:

– Ти чого, котолупе нещасний, смердючий виродку? Ану, стати струнко, коли начальство говорить.

Тьяден велично киває йому.

– Можете йти, Гіммельштосе, кроком руш!

Гіммельштос шаленіє. У його особі ображено стройовий статут. Самого кайзера не можна було б тяжче образити.

Він гаркає:

– Я вам наказую, Тьядене, встати!

– А більш нічого? – питає Тьяден.

– Ви виконаєте мій наказ чи ні?

Тьяден спокійно закінчує розмову популярною цитатою з класика, сам того не знаючи[1 – Мається на увазі нецензурна лайка в драмі Й. В. Гете «Гетц фон Берліхінген». (Тут і далі прим. перекл., якщо на зазначено інше.)]. Водночас він повертається спиною й світить Гіммельштосові голим задом. Той бурею зривається з місця.

– Ви підете під трибунал!

Ми бачимо, як він поспішає до польової канцелярії.

Гайє і Тьяден заходяться реготом, як справжні торфорізи. Гайє регоче так, що в нього збочує щелепа, і він безпорадно спиняється з роззявленим ротом. Альберт кулаком вправляє йому щелепу на місце.

Кач непокоїться:

– Якщо він поскаржиться на тебе, буде кепсько.

– Гадаєш, він це зробить?

– Безперечно, – кажу я.

– Ти дістанеш щонайменше п'ять діб «губи», – пояснює Кач.

Це зовсім не бентежить Тьядена.

– П'ять діб «губи» – то п'ять діб відпочинку.

– А як тебе відправлять до фортеці? – цікавиться розважливий Мюллер.

– То для мене війна на тому й скінчиться.

Тьяден – щасливчик. Він ніколи не завдає собі клопоту. Він іде з Гайє і Леером звідси, щоб не потрапити на очі начальству під гарячу руку.

Мюллер і досі ще всіх розпитує. Тепер він знову береться до Кропа.

– Альберте, а як ти справді повернешся додому, то що тоді робитимеш?

Кроп уже наївся й через те подобрішав.

– Скільки залишилося з нашого класу? – питає він.

Ми підраховуємо: з двадцяти душ сімох уже вбито, чотирьох поранено, один у божевільні. Отже, зібралось б щонайбільше дванадцять хлопців.

– Троє з них уже лейтенанти, – каже Мюллер. – Як ти гадаєш, чи вони дозволили б, щоб Канторек на них горлав?

Ні, ми так не гадаємо. Ми теж не дозволимо горлати на нас.

– А що ти можеш сказати про єдність дії, місця й часу в драмі «Вільгельм Телль»? – нараз згадує Кроп і аж качається з реготу.

– Яку мету ставила перед собою спілка поетів «Геттінгенський гай»? – раптом суворо питає поважний Мюллер.

– Скільки дітей мав Карл Сміливий? – спокійно відбиваюсь я.

– Нічого путнього з вас, Боймере, не вийде, – скрекоче Мюллер.

– Коли була битва при Замі? – допитується Кроп.

– Ви морально несерйозна людина, Кропе, сідайте, три з мінусом, – зневажливо махаю я рукою.

– Що Лікурґ мав за найважливіше для держави? – сичить Мюллер, удаючи, ніби поправляє пенсне.

– Як правильно: «Ми, німці, боїмося самого тільки Бога й більше нікого на світі» або «Ми, німці, боїмося тільки Бога...»? – дозволяю я подумати.

– Скільки жителів у Мельбурні? – щебече й собі Мюллер.

– Як ви збираєтесь жити, коли цього не знаєте? – обурено питаю я в Альберта.

– Що ми розуміємо під явищем зчеплення? – тріумфує тепер він.

З усього цього мотлоху ми майже нічого вже не пам'ятаємо. Він нінащо не придався нам. Але ніхто в школі нас не навчив, як закурити цигарку під дощем чи в бурю, як розпалити багаття із сирого гілля; не навчив, що бити багнетом краще не в ребра, а в живіт, бо там багнет не застрягне.

Мюллер задумано каже:

– Та дарма, нам знов доведеться сісти за шкільну парту.

Мені здається, що це неможлива річ.

– Напевне, нам дозволять складати екстерном.

– До цього треба добре підготуватись. І навіть коли ти складеш іспити, що далі? Бути студентом не набагато краще. Як у тебе немає грошей, то будеш день і ніч працювати.

– І все ж таки це краще. Тільки й там доведеться втовкмачувати в голову всілякий мотлох.

Кроп розуміє наш настрій.

– Як можна ставитися до цього поважно, побувавши тут, на передовій?

– Але ж якийсь фах треба мати, – заперечує Мюллер, удаючи Канторека.

Альберт чистить собі нігті ножем. Ми дивуємось, чого це він став такий чепурун. Але він робить це тільки тому, що замислився. Відклавши ножа, він каже:

– Так воно й є. Кач, і Детерінг, і Гайє потім працюватимуть за фахом, бо вони вже його мають. І Гіммельштос теж. А ми не маємо. І як нам після оцього, – він показує в бік передової, – привичаїтися до якогось фаху?

– От якби стати рантьє й жити десь у лісі зовсім самому, – вголос мрію я, але тут же мені стає соромно за таку примху.

– Що ж із нами буде, коли ми повернемося? – питає Мюллер, і навіть він збентежений.

Кроп знизує плечима.

– Не знаю. Спершу треба вижити, а тоді вже буде видно. Власне, ніхто з нас не знає відповіді.

– А все-таки що ми могли б робити? – питаю я.

– Мені нічого не хочеться, – стомлено відповідає Кроп. – Навіщо загадувати, коли нас щодня можуть тут убити? Я не вірю, що ми взагалі повернемося.

– Коли я про це думаю, Альберте, – кажу я через якийсь час, перевертаючись на спину, – то мені здається: якби я почув слово «мир» і він справді настав би, то я б учинив щось надзвичайне, бо мені від того слова аж кров шугає в голову. Знаєш, зробив би щось таке, заради чого варто було в цьому багні лежати. Тільки я нічого не годен придумати. Те, що справді можна зробити, – вчитися, здобути фах, одержувати платню й таке інше, – це все мені насточортіло, бо це вже було й усе це гидота. Іншого я нічого не знаходжу, Альберте, нічого не знаходжу.

Цієї миті все здається мені безнадійним, мене огортає розпач.

Кроп теж думає про це.

– Узагалі нам усім буде важко. Невже там у нас, удома, над цим зовсім не замислюються? Два роки стріляти й метати гранати – цього не можна скинути із себе, наче шкарпетки.

Ми доходимо висновку, що такі думки властиві всім, хто опинився в нашому становищі, одному – більше, іншому – менше. Це спільна доля нашого покоління.

Альберт висловлює це так:

– Через війну ми стали ні до чого не здатні.

І каже слушно. Ми вже не молодь. Ми вже не хочемо завойовувати світ. Ми втікачі. Тікаємо від самих себе. Від свого життя. Нам було по вісімнадцять років, ми тільки починали любити життя й світ, а нам довелося стріляти в них. Перший снаряд влучив у наше серце. Нас відрізано від справжньої діяльності, від прагнень, від прогресу. Ми вже не віримо в них: ми віримо у війну.

У польовій канцелярії пожвавлення. Либонь, то Гіммельштос підняв усіх на ноги. До нас рушає кілька чоловіків на чолі з огрядним фельдфебелем. Смішно, та майже всі ротні фельдфебелі – товстуні.

За ним виступає Гіммельштос, сповнений жадоби помсти. Чоботи в нього сяють проти сонця.

Ми підводимось. Товстун сопе:

– Де Тьяден?

Звісно, ніхто цього не знає. Гіммельштос дивиться на нас, очі в нього люто виблискують.

– Ви напевне знаєте. Тільки не хочете сказати. Де він?

Фельдфебель нишпорить очима навкруги: Тьядена ніде не видно. Тоді він вирішує діяти інакше.

– Щоб за десять хвилин Тьяден з'явився до канцелярії.

І рушає назад, а Гіммельштос суне за ним.

– У мене передчуття, що наступного разу, коли ми будемо ставити загорожі, я ненароком упушу скрутень колючого дроту просто Гіммельштосові на ноги, – каже Кроп.

– Ми ще не раз потішимося з нього, – сміється Мюллер.

Ми пишаємося тим, що дали відсіч цьому жалюгідному листоноші.

Я йду в барак і попереджаю Тьядена – нехай десь щезне.

Потім ми переходимо на інше місце й знову сідаємо грати в карти. Адже ми тільки й уміємо, що грати в карти, лаятись та воювати. Небагато для двадцяти років і забагато для двадцяти років.

За півгодини Гіммельштос знов опиняється біля нас. Ніхто не звертає на нього уваги. Він питає, де Тьяден. Ми знизуємо плечима.

- Але ж ви мали його розшукати, - наполягає він.

- Хто це - ви? - дивується Кроп.

- Ну, ви всі.

- Я просив би вас звертатися до нас увічливо, - вимовляє Кроп таким тоном, наче він полковник.

У Гіммельштоса очі на лоба лізуть.

- А хто звертається до нас неввічливо?

- Ви!

- Я?

- Так, ви.

Гіммельштос замислюється. Недовірливо зиркає на Кропа, бо не розуміє, що той має на думці. Усе-таки він не дуже впевнений у собі, тож вирішує піти нам назустріч.

- То ви його не знайшли?

Кроп лягає на траву й питає:

- Чи ви вже бували хоч раз отут, на передовій?

- Це вас не обходить, - гнівається Гіммельштос. - Я вимагаю відповіді на своє запитання.

- Гаразд, - каже Кроп і підводиться. - Бачите он там, на небі, невеличкі хмарки? То від пострілів зеніток. Ми були там учора. П'ятеро загинуло, вісьмох поранено. Але це ще дрібниці. Коли ми наступного разу потрапимо туди разом із вами, то солдати, перш ніж померти, підходять до вас і, виструнчившись, бадьоро питатимуть: «Дозвольте вийти зі строю? Дозвольте дати дуба!» Ми тут чекали саме на таких людей, як ви.

Кроп знову сідає на траву, а Гіммельштос блискавично зникає.

- Три дні «губи», - визначає Кач.

- Далі моя черга, - кажу я Альбертові.

Але на цьому начебто все скінчилося. Зате ввечері, під час переклички, нам улаштовують справжній допит. У польовій канцелярії сидить командир роти, лейтенант Бертінк, і викликає кожного з нас по черзі.

Мене теж викликають як свідка, і я поясню, чому Тьяден збунтувався. Історія про «лікування» двоповерховим ліжком справляє сильне враження. Гіммельштоса викликають, і я повторю своє свідчення.

– Це правда? – питає Бертінк у Гіммельштоса.

Той викручується, та коли Кроп розповідає те саме, він врешті мусить зізнатися.

– Чого ж ніхто не доповів мені про це ще тоді? – питає Бертінк.

Ми мовчимо, адже він сам гаразд знає, що в армії скаржитися в такій дрібній справі немає ніякого сенсу. Та взагалі які можуть бути в армії скарги? Лейтенант, звичайно, це розуміє й тільки шпетить Гіммельштоса та ще раз енергійно пояснює йому, що фронт – це не казармене подвір'я. Потім надходить черга Тьядена. Лейтенант суворо виголошує йому довгу промову й призначає три дні гауптвахти. Кропові він підморгує й призначає один день гауптвахти.

– Інакше не можна, – каже він співчутливо.

Лейтенант – розумний хлопець!

Звичайна «губа» – річ приємна. Хлопців замкнуть у колишньому курнику, там вони обидва зможуть приймати гостей, ми вже знаємо, як туди залізти. А суворий арешт – інша річ, тоді їм довелося б сидіти в льоху. Колись нас іще прив'язували до дерева, але тепер це заборонено. Часом із нами все-таки поводяться, як із людьми.

Не збігло й години після того, як Тьядена та Кропа посадовили за дротяні ґрати, а ми вже йдемо до них. Тьяден вітає нас кукуріканням. Потім ми до пізньої ночі граємо в скат. Звісно, виграє цей лобуряка Тьяден.

Коли ми йдемо назад, Кач мене питає:

– Чи не хочеться тобі смаженої гуски?

– Та непогано б, – кажу я.

Ми вилазимо на машину, що везе снаряди. Це коштує нам дві цигарки. Кач добре запам'ятав потрібне нам місце. Пташник належить штабові якогось полку. Я беруся викрасти гуску й вислуховую Качів інструктаж. Пташник стоїть за парканом, але двері не замкнені, вони тільки на кілочку.

Кач підставляє мені руки, я стаю на них ногою й перелажу через паркан. Кач залишається на варті.

Кілька хвилин я стою непорушно, поки очі звикають до темряви. Нарешті я вже бачу пташник. Тихенько підкрадаюся до нього, намагаю кілочок, витягаю його й відчиняю двері. У п'ятні біліють дві плями. Дві гуски – це погано: схопиш одну, друга загелготить. Отже, треба зловити обох, тільки хутко, тоді все буде гаразд.

Одним стрибком кидаюся на них. Одну я хапаю відразу, за мить – і другу. Оськаженіло б'ю їх головами об стіну, щоб оглушити. Та, мабуть, треба було б бити дужче. Кляті тварюки хриплять і лопотять крилами, дряпають лапами. Я люто змагаюся з ними, та дідько його знає, звідки у звичайних гусках стільки сили береться! Вони тягнуть мене врізнобіч, я на силу втримуюся на ногах. Моторошно дивитись у пільмі на це біле ганчір'я, з моїх рук виростають крила, і мене вже бере страх, що я можу злетіти в небо, бо ж тримаю в руках наче два аеростати.

А тут іще знявся страшенний галас. Одна з гусок хапонула повітря та як загелготить, ніби заведений будильник. Не встиг я схаменутись, аж знадвору хтось стрибнув, штовхнув мене додолу й люто загарчав. Собака! Дивлюсь, а він уже наміряється вчепитися мені в горлянку. Миттю я завмираю і мерщій втягую підборіддя в комір.

Це дог. Збігає вічність, поки він підводить голову й сідає поруч мене. Та коли я пробую поворухнутись, він гарчить. Я розмірковую. Єдине, що можу зробити, – це якось добутись до свого невеличкого револьвера. Хоч би там що, а мені треба вибратися звідси, перш ніж прибіжать люди. Сантиметр за сантиметром я суну руку до револьвера.

Мені здається, наче минули вже цілі години. За кожним моїм тихеньким порухом чути грізне гарчання. Завмираю, а тоді знову, ще повільніше, суну руку. Нарешті, коли я вже тримаю револьвер у руці, вона раптом починає тремтіти. Я притискаю її до землі й вирішую зненацька підняти револьвер, вистрелити і, поки ще собака не вчепиться в мене, тікати.

Я повільно дихаю й потроху заспокоююся. Тоді, затамувавши подих, вихоплюю револьвер, стріляю, дог, скиглячи, кидається вбік, а я – у двері й лечу сторчка, перечепившись через одну з гусок, що вже були повтікали.

Ледве встигаю її схопити, кидаю швиргома через паркан і сам вилажу на нього. Та дог уже отямився з переляку та стрибає, силуючись дістатися до мене. Мерщій скочуюся на той бік. За десять кроків від мене стоїть Кач, тримаючи в руках гуску. Тільки-но він побачив мене, ми кинулися тікати.

Нарешті можна відсапатися. Гуска вже нежива, Кач упорався з нею завиграшки. Ми домовляємося негайно її засмажити, щоб ніхто нічого не помітив. Я приношу з барака казанок і дрова, і ми залазимо в занедбаний сарайчик, який нагледіли собі на такий випадок. Старанно завішуємо єдине віконце й розводимо вогонь. Тут є щось схоже на плиту – на цеглинах лежить лист заліза.

Кач скубе гуску, пір'я ми дбайливо складаємо до купи. З нього ми хочемо зробити собі дві подушечки з написом «Солодко спи під шквальним вогнем».

Над нашим сховищем виють артилерійські снаряди. Відблиски вогню перебігають по наших обличчях, тіні витанцьовують на стінах. Часом чути глухий гуркіт і наш сарайчик здригається. То падають авіабомби. Нараз до нас долітають притлумлені зойки. Мабуть, бомба влучила в якийсь барак.

Гудуть літаки, вже дужче чути татакання кулеметів. Але нас ніхто не помітить, бо й смужечка світла не пробивається назовні.

Отак ми сидимо, Кач і я, двоє солдатів у витертих мундирах, і смажимо серед глибокої ночі гуску. Розмовляємо мало, але ставимось один до одного з такою ніжною увагою, на яку здатні, либонь, тільки закохані. Ми двоє людей, два малесенькі племінці життя, а навколо ніч і володіння смерті. Ми сидимо на краю тих володінь, у небезпеці, але в захистку, по наших пальцях тече жир, наші серця такі близькі, і в цю годину в них відбувається те саме, що й навкруги: в них мріють вогні й тіні почуттів. Що знає він про мене, що я знаю про нього? Колись думки в нас були б несхожі, а тепер ми сидимо перед гускою, кожен відчуває присутність іншого, і ми такі близькі один одному, що годі про це й говорити.

Смажити гуску – діло забарне, навіть як вона молода й жирна. Тож ми змінюємо один одного. Хто поливає гуску жиром, а хто тим часом спить. Поволі розходиться чудовий дух смаженої гусятини.

Усі звуки знадвору зливаються до купи, перетворюються на сон, але свідомість ще не засинає. У напівсні я бачу, як Кач піднімає та опускає ложку, я люблю його, люблю ці похилі плечі, цю вайлувату, незграбну постать – і водночас я бачу десь позад нього ліс і зірки, чийсь лагідний голос промовляє слова, що заспокоюють мене, солдата в здоровезних чоботях, із португезею й харчовою торбою; цей солдат такий малий під високим небом, він верстає шлях, що лежить перед ним, він швидко все забуває й тільки зрідка сумує та йде далі й далі під величезним нічним небом.

Малий солдат і лагідний голос; якби хто надумав його попестити, він, напевне, цього не зрозумів би, цей солдат у здоровезних чоботях і з заскорузлим серцем, який марширує, бо має чоботи, і який уже все позабував, крім того, що треба марширувати. Он там, на обрії, – хіба то не квіти й не гарний краєвид, такий тихий, що солдатові хочеться плакати? А може, то картини, що він їх не втрачав, бо зроду не бачив, вони бентежать його, але тут же зникають. Може, то його двадцять років?

Обличчя в мене мокре. Де я? Переді мною стоїть Кач, його велетенська зігнута тінь, наче щось рідне, вкриває мене. Він тихо щось говорить, усміхається й знову сідає до вогню.

Згодом він каже:

– Уже готове.

– Добре, Каче.

Я струшую із себе сон. Посеред сарайчика виблискує брунатна засмажена гуска. Ми дістаємо наші складані виделки та кишенькові ножі й відбатовуємо собі по ніжці. Їмо з пайковим хлібом, умочуючи його в підливу. Їмо поволі, з великою насолодою.

– Каче, тобі смакує?

– Авжеж. А тобі?

– І мені.

Тепер ми брати, ми підсовуємо один одному найсмачніші шматочки. Потім я закурюю цигарку, а Кач – сигару. Печені ще залишилося чимало.

– Каче, чи не віднести нам Кропові й Тяядену по шматку гуски?

– Гаразд, – погоджується він.

Ми відрізаємо кусень і дбайливо загортаємо його в газету. Решту збираємося віднести до себе в барак, але Кач сміється й каже одне тільки слово:

– Тяяден!

Я розумію: треба забирати все. Ми збираємося вже йти до курника, щоб обох збудити. Але спершу ховаємо пір'я.

Попервах Кроп і Тяяден сприймають нас за привидів. Потім тільки чути, як працюють їхні щелепи. Тяяден тримає гусяче крило обома руками, наче губну гармонію, і жує. Він сьорбає жир із казанка й плямкає:

– От спасибі, ніколи цього не забуду.

Ми вертаємо до барака. Знову наді мною високе небо із зірками, незабаром світатиме, і я йду туди, у світання, я солдат у здоровезних чоботях і з повнісіньким шлунком, малий солдат у світанковій імлі, а поруч зі мною йде вайлуватий, зігнутий Кач, мій товариш.

У вранішніх сутінках вимальовуються обриси нашого барака, вони насуваються на нас, немов чорний тихий сон.

VI

Поширюються чутки, що готується наступ. Ми вирушаємо до передової на два дні раніше, ніж звичайно. Дорогою минаємо напівзруйновану школу. Уздовж її бічної стіни стоїть ще одна, висока подвійна стіна із зовсім новеньких, світлих, неполірованих трун. Від них ще йде дух деревини, живиці й лісу. Тих трун не менше сотні.

– Бач, як добре подбали про наступ, – дивується Мюллер.

– То для нас, – бурмоче Детерінг.

– Припни язика! – уриває його Кач.

– Ще радітимеш, як тобі дістанеться труна, – пащекує Тяяден, – бо таке одоробло, як ти, можна хіба тільки в плащ-намет загорнути.

Інші теж удаються до дотепів, моторошних дотепів, та що нам іще робити? Адже труни приготували справді для нас. Це діло тут організоване добре.

На передовій відчувається прихований рух. Першої ж ночі ми намагаємося зорієнтуватися. У нас досить тихо, тож чути, як по той бік фронту без упину гурчать вантажні машини, цілу ніч, аж до світанку. Кач каже, що вони

не повертаються назад, а тільки підвозять та підвозять – солдатів, боеприпаси, гармати.

Англійську артилерію підсилено, це відразу чути. Праворуч від ферми стоять принаймні чотири батареї їхніх восьмидюймовок, а за зламаною тополею встановлені міномети. Крім того, тепер тут повно тих невеличких французьких страховиськ, що стріляють снарядами з ударними детонаторами.

Настрій у нас пригнічений. Через дві години, як ми спустилися в бліндаж, наша артилерія обстріляла свої ж траншеї. Це вже втретє за чотири тижні. Коли б то була помилка в наведенні, ніхто б і слова не сказав, але це сталося тому, що стволи в гарматах надто вже стерті й постріли неточні, от снаряди б'ють і по нас. Через те першої ж ночі поранило двох наших солдатів.

Фронт – це клітка, в якій нам доводиться напружено чекати, що буде далі. Ми лежимо під ґратами, що їх утворюють траєкторії снарядів, лежимо в нервовому чеканні невідомого. Над нами витає випадок. Коли летить снаряд, я можу тільки пригнутись – і все, та я не знаю, куди саме він летить, і ніяк не можу подіяти на нього.

Саме ця залежність від випадку й робить нас байдужими. Кілька місяців тому я сидів у бліндажі та грав у скат. Трохи переголом підвівся й пішов провідати знайомих хлопців в іншому бліндажі. Коли я повернувся, від першого бліндажа майже нічого не залишилося: важкий снаряд розбив його вщент. Я повернувся до другого бліндажа й устиг саме вчасно, щоб допомогти його відкопувати. За цей час його встигло засипати.

Чи мене вб'ють, а чи я житиму – це все залежить від випадку. В укріпленому від бомб бліндажі мене може розчавити, а у відкритому полі я можу витримати десять годин під ураганим вогнем. Кожен солдат залишається жити тільки завдяки тисячам різних випадковостей. І кожен солдат вірить у випадок та покладається на нього.

Нам треба берегти свої пайки хліба. Останнім часом, відтоді як у траншеях уже не дотримуються порядку, до нас внадилося безліч пацюків. Детерінг стверджує, що то найпевніша ознака небезпеки.

Тутешні пацюки якісь особливо бридкі, надто вони великі. Це ті, що їх звуть трупними пацюками. У них мерзенні, злющі, безвусі пискі, а сам вигляд їхніх довгих голих хвостів викликає нудоту.

Видно, вони страшенно голодні. Майже в кожного з нас вони пообгризли хлібну пайку. Кроп щільно замотав окраець у плащ-намет і поклав собі під голову, та однаково не може спати, бо пацюки бігають йому по обличчю, добираючись до хліба. Тоді Детерінг надумав схитрувати: він причепив до стелі тоненьку дротину й підвісив на ній клуночок із хлібом. Коли він уночі ввімкнув кишенькового ліхтарика, то побачив, що дріт гойдається. На клуночку сидів верхи жирний пацюк.

Урешті ми кладемо цьому край. Пообгризані пацюками пайки ми дбайливо обрізуємо; викинути хліб ми ніяк не можемо, бо завтра не матимемо що їсти.

Відкраяні шматки ми складаємо до купи посеред підлоги, а тоді кожен бере лопату й чатує. Детерінг, Кроп і Кач тримають свої ліхтарики, щоб одразу їх увімкнути.

За кілька хвилин ми вже чуємо шарудіння й метушню. Ці звуки посилюються, тепер уже чути, як дряпається велика кількість маленьких лап. Спалахують ліхтарики, і ми всі б'ємо лопатами по чорній купі, що миттю розпадається. Здобич непогана. Ми викидаємо лопатами надвір побитих пацюків і знов улаштовуємо засідку.

Ще кілька разів нам удається так зробити. А тоді пацюки щось збагнули чи почули кров. Більше вони не з'являються. Проте крихти хліба на підлозі вони все-таки наступного дня знищили.

На сусідній ділянці вони напали на двох чималих котів та на собаку й загризли їх.

Наступного дня нам видають голландського сиру, на кожного припадає майже по чверті головки. Почасти це добре, бо сир смачний, але водночас і погано: досі ці великі червоні кулі завжди були ознакою того, що попереду на нас чекає якась тяжка халепа. Наша підозра посилюється, коли нам видають ще й горілку. Ми її, звісно, випиваємо, але настрої у нас однаково кепський.

Цілісінький день ми змагаємося – хто більше заб'є пацюків. Або тиняємося без діла. Нам видають додатково патрони та ручні гранати. Багнети ми перевіряємо самі. Бо деякі багнети замість тупого боку мають зубці, як у пилці. Якщо хтось із наших попадає з таким багнетом у полон, його нещадно вбивають. На сусідній ділянці познаходили трупи наших солдатів, яким цією пилкою повідрізали вуха й повиколювали очі. Потім їм понабивали тирсою роти й носи, і вони задихнулися.

Дехто з новобранців мають ще гвинтівки з багнетами такого зразка; ми забираємо ті багнети й дістаємо для них інші.

Однак багнети втратили тепер своє значення. Тепер нова мода ходити в атаку: дехто бере із собою тільки ручні гранати й лопату. Гостра лопата – куди легша й універсальніша зброя, нею можна не тільки під бороду тицьнути, але насамперед ударити навідліг; коли бити збоку, між плечем і шиєю, то легко можна розчохнути людині всі груди. Як коlesh багнетом, то він, бува, застрягає і, щоб його витягти, треба щосили впертися ногою в живіт супротивникові, а тим часом і тебе легко можуть довбнути. До того ж багнети іноді ще й ламаються.

Уночі на нас пускають гази. Ми чекаємо атаки в протигазах, збираючись їх зірвати, тільки-но вирине постать першого ворожого солдата.

Нарешті вже розвиднюється, а в нас усе спокійно. Тільки чути з того боку фронту безперервний рух, що аж нерви висотує: ідуть поїзди, поїзди, ваговози, ваговози, навіщо їх стільки тут скупчують? Наша артилерія безупинно б'є в тому напрямку, але рух не припиняється, не припиняється...

У нас стомлені обличчя, ми не дивимось один на одного.

– Знову буде, як колись на Соммі, тоді нас тримали сім днів і сім ночей під ураганим вогнем, – похмуро говорить Кач.

Відтоді, як ми тут, він навіть забув про дотепи, а це погано, адже Кач – бувалий фронтовий вовк, що має добрий нюх. Один тільки Тьяден тішиться, що дають чималі порції харчів та ром: він гадає, нічого, мовляв, не станеться й ми спокійно повернемося назад.

Здається, так воно й буде. Минає один день, другий. Уночі я сиджу в секреті. Наді мною злітають і падають ракети та освітлювальні парашутики. Я обережний і напружений, серце калатає. Мої очі раз по раз затримуються на світному циферблатові годинника, та стрілки наче не посуваються.

Сон стуляє мені повіки, я починаю ворухити пальцями ніг у чоботях, аби не заснути. Нічого особливого за мою зміну не сталося, тільки чувся безугавний рух по той бік фронту.

Ми поволі заспокоюємось і весь час ріжемося в карти. Може, нам таки пощастить.

Удень на небі висить повно аеростатів. Це означає, що з ворожого боку в наступі тут братимуть участь танки й літаки. Але це нас цікавить набагато менше, ніж те, що розповідають про нові вогнемети.

Серед глибокої ночі ми нараз прокидаємося. Земля стугонить. Над нами буває вогонь. Ми тулимося по кутках. Можна розрізнити снаряди всіх калібрів.

Час від часу кожен хапається за свої речі, щоб переконатися, чи все на місці. Бліндаж тремтить, ніч реве й спалахує блискавками. При цих миттєвих спалахах ми дивимось один на одного й похитуємо головами; обличчя в нас бліді, вуста міцно стулені.

Кожен усім тілом відчуває, як важкі снаряди зносять бруствер траншеї, розкидають баласт і шматують верхні бетонні брили. Часом ми чуємо глухий, але ще дужчий удар, немов то гарчить і б'є лаписьками хижий звір – це означає пряме влучання в окоп. Уранці деякі молоденькі солдати із зеленими обличчями вже блюють. Вони ще зовсім не досвідчені.

До траншей повільно просочується неприємне сіре світло, і спалахи пострілів блідішають. Настає ранок. Тепер до гарматного вогню додаються вибухи мін. Це найжахливіше з усього обстрілу. Там, де міна влучила, залишаються суцільні могили.

Нова зміна розвідників іде в секреті, а ті, що звільнилися, повертаються до окопів, вони аж заточуються й тремтять, одяг в них уся забрюхана болотом. Один мовчки лягає в куток і починає їсти, інший, недавно призначений із резерву, схлипує: вибуховою хвилею його двічі перекидало через бруствер, та він відбився тільки нервовим шоком.

Новобранці поглядають на нього. Такий стан швидко передається іншим, нам треба пильнувати: в декого вже починають тремтіти губи. Добре, що вже настає день: може, атака почнеться незабаром, у першій половині дня.

Обстріл не припиняється. Позаду нас теж вибухає. Скільки око бачить, скрізь здіймаються фонтани грязюки й металу. Обстрілюється широченна смуга передової.

Атака не починається, але стрілянина не вщухає. Від вибухів ми поволі глухнемо. Майже ніхто вже не розмовляє: однаково не можна нічого зрозуміти.

Від наших траншей замалим нічого не залишилося. У багатьох місцях вони тепер завглибшки тільки з півметра, їх майже не видно через ями, вирви й купи землі. Просто над нашим окопом розривається снаряд. Одразу стає темно. Нас засипало, і доведеться самим відкопуватися. За якусь годину вхід знову вільний, і ми трохи заспокоїлися, бо були зайняті ділом.

Ротний командир спускається до нас і розповідає, що зруйновано два бліндажі. Побачивши командира, новобранці зовсім заспокоюються. До того ж він каже, що сьогодні ввечері спробують підвезти нам їжу.

Новина звучить приємно. Ніхто, крім Тьядена, про це й не думав. Зовнішній світ потроху наближається до нас; якщо підвезуть їсти, то, мабуть, справа не така вже й кепська, – міркують новобранці. Ми не заважаємо їм так думати, хоч самі гаразд знаємо, що їжа – це так само важливо, як снаряди, і тільки тому її мусять сюди доставити.

Однак це не вдається. Висилають іще солдатів. Але й вони змушені повернутися. Нарешті із солдатами йде Кач, проте й він нічого не може зробити. Ніхто не годен прорватися крізь цей вогонь: він такий щільний, що миша не проскочить.

Ми затягуємо реміні собі ще дужче, а кожну скибку хліба жуємо довго, втричі довше, ніж зазвичай. Та дарма, цього нам однаково замало. Страх які ми голодні. У мене ще залишився шматочок хліба; м'якуш я з'їдаю, скоринку ховаю в харчову торбину, а потім потроху її смокчу.

Ніч нестерпно довга. Ми не можемо заснути, дивимося поперед себе збара́нілими очима й куняємо. Тьяден шкодує за тими шматками хліба, що їх обгризли пацюки, а ми повикидали. Треба було б їх сховати, тепер кожен би з'їв. Води нам теж бракує, хоч можна ще терпіти.

Удосвіта, коли ще зовсім темно, у нас здіймається метушня. Крізь вхідний отвір до нас уривається зграя пацюків, що рятуються втечею, вони починають мерщій видряпуватися на стіни. Кишенькові ліхтарики освітлюють усю цю метушню. Солдати здіймають галас, лаються, б'ють пацюків. Це вибух люті та розпачу, що накопичилися за багато годин. Обличчя лихі, перекивлені, руки б'ють, пацюки вискакують, ми вже не можемо спинитися, здається, от-от кинемося один на одного.

Цей вибух люті нас геть знесилив. Ми лежимо й знову чекаємо. Просто дивно, що в нашому сховищі немає ще втрат. Це одне з небагатьох глибоких сховищ, які ще не зруйновані.

До нас залазить унтер-офіцер, у руках він тримає хлібину. Усе-таки вночі трьо́м нашим солдатам пощастило проскочити й принести трохи харчів. Вони

розповіли, що вогонь не меншає й сягає аж до позицій нашої артилерії. То просто загадка, звідки в них там стільки гармат.

Нам доводиться чекати, чекати. Удень відбувається те, чого я й боявся. В одного з новобранців нервовий напад. Я вже давно придивлявся до нього: він занепокоєно рухав щелепами та стискав чи розтуляв кулаки. А таких зацькованих, вирячених очей ми бачили вже багато. За останні години він тільки зовні ніби став спокійніший. Здавалося, що він осів, як трухляве дерево.

Тепер він підводиться, намагається непомітно проповзти до виходу, на мить спиняється, а тоді повзе мерщій геть. Я присуваюся до нього й питаю:

– Куди це ти?

– Я зараз повернуся, – відповідає він і хоче мене проминути.

– Зачекай трохи, вогонь уже вщухає.

Він дослухається, на якусь хвилину очі в нього яснішають. А тоді в них знову з'являється тьмянний блиск, як у скаженого собаки. Він мовчки відштовхує мене.

– Хвилинку, хлопче! – гукаю я.

Кач уважно стежить за нами. Саме тієї миті, як новобранець мене відштовхує, Кач хапає його, і ми тепер удвох міцно тримаємо хлопця.

Він одразу ж починає репетувати:

– Пустіть мене, пустіть мене вийти, я хочу звідси вийти!

Він нічого не слухає, б'ється в нас у руках, із заслинених вуст зриваються слова, нерозбірливі, безтямні. Це напад того страху, коли солдат боїться бути в сховищі, йому здається, що тут він помре від задухи, тож прагне тільки одного – вибратися звідси. Якби ми відпустили того новобранця, він, не ховаючись, побіг би, куди очі світять. Він уже не перший.

Очі в хлопця закочуються, і він так борсається, що нам немає іншої ради, як відшмагати його, аби він отямився. Ми робимо це швидко, безжально й домагаємося того, що він сидить тепер тихо. Інші новобранці, які все бачили, аж зблідли; ми сподіваємося, що це їх трохи настрахає. Такий ураганний вогонь – затяжке діло для бідолашних; зі збірного пункту новобранці відразу попали в таку веремію, що тут і досвідчений чоловік міг би посивіти.

Після цього випадку задушливе повітря в сховищі нас іще дужче дратує. Ми сидимо наче в могилі й тільки чекаємо, коли нас засипле.

Зненацька над нами несамовито реве й вибухає, сховище тріщить з усіх боків – це просто в нього влучив снаряд, та, на щастя, не дуже важкий, і бетонна стеля витримала. Лунає якийсь металевий, жакливий скрегіт, стіни хитаються, гвинтівки, каски, земля, болото й курява здіймаються вгору. Ззовні просочується густий дим, він пахне сіркою. Якби ми сиділи не

в цьому міцному бліндажі, а в одному з тих легеньких сховищ, що їх тепер узялися будувати, ніхто б з нас уже не жив.

Та все-таки цей вибух завдав нам чимало лиха. Той новобранець знову заходився бешкетувати, а до нього приєднуються ще двоє. Один із них виривається й тікає геть. Ми морочимося з двома іншими. Я кидаюся за втікачем і вже міркую, чи не стріляти йому в ноги, аж тут знову розлягається посвист, я падаю на землю, а коли підводжуся, то стіна траншеї вся обліплена гарячими скалками снарядів, шматками м'яса й лахміттям. Я лізу назад, до бліндажа.

Перший новобранець, здається, справді збожеволів. Коли його відпускають, він починає битися головою в стіну, ніби цап. Уночі доведеться зробити спробу відправити його до тилу. Тим часом ми зв'язуємо його, але так, щоб можна було відразу ж звільнити, як почнеться атака.

Кач пропонує зіграти в скат. Робити нам нема чого, а так, може, стане трохи легше. Але гра не йде, ми дослухаємося до кожного снаряда, що вибухає неподалік, помиляємося, підраховуючи взятки, або ходимо не в масть. Доводиться кинути гру. Ми сидимо немов у казані, він увесь гримить, а ззовні, зусібіч, у нього б'ють щосили.

Ще одна ніч. Ми вже отупіли від напруження, такого смертельного напруження, коли здається, що тебе дряпають зазубленим ножом уздовж спинного мозку. Ноги відмовляють, руки тремтять, тіло стало тільки тоненькою шкіркою над ледве вгамованим божевільям, над неспинним, нескінченним зойком, що от-от вирветься назовні. У нас уже немає ні м'язів, ні тіла, ми не можемо дивитись один на одного зі страху перед чимось несподіваним. Ми міцно стуляємо губи... Це мине... Це мине... Може, ми витримаємо.

Нараз снаряди навколо нас уже не рвуться. Обстріл триває й далі, але тепер вогонь спрямований кудись назад, наша ділянка вже не обстрілюється. Ми хапаємо ручні гранати й кидаємо їх уперед, а тоді вистрибуємо назовні. Ураганний обстріл припинився, однак позад нас спрямовано сильний загороджувальний вогонь.

Атака починається.

Ніхто не повірив би, що в цій переритій бомбами пустелі ще можуть бути люди, але тепер із траншей скрізь визирають сталеві каски, а за п'ятдесят метрів від нас уже встановлено кулемет, і він одразу починає татакати.

Дротяні загородження пошматовані. Та вони іще можуть трохи затримати тих, що йдуть в атаку. Ми бачимо, як вони наближаються. Наша артилерія б'є. Тріскотять кулемети, ляскають постріли з гвинтівок. Ворог уже близько. Гайе і Кроп кидають ручні гранати, кидають як тільки можуть швидко, ми подаємо їм гранати вже з висмикнутими запобіжниками. Гайе кидає на шістдесят метрів, Кроп – на п'ятдесят, це вже випробувано, і знати це важливо. Супротивник на бігу нічого не годен нам зробити, він стає небезпечний, коли опиниться метрів за тридцять від нас.

Ми вже розрізняємо перекривлені обличчя, пласкі каски – то французи. Вони добігли до розтрошеного дротяного загородження, і їхні ряди вже порідшали.

Цілу їхню лаву скошує кулемет, встановлений неподалік від нас, але потім він чогось починає затинатись, і французи наближаються.

Я бачу, як один із них падає на рогачку загородження, високо піднявши обличчя. Тулуб осідає, руки складені так, наче він зібрався молитись. Потім тулуб падає назад, і тільки відірвані по лікоть руки висять на дроті.

Тієї хвили, коли ми починаємо відступати, попереду над землею підводяться три голови. Під однією каскою темна гостренька борідка та двоє очей, вони дивляться просто на мене. Я піднімаю руку, та відчуваю, що не можу кинути гранату в ці дивовижні очі. Якусь шалену мить усе бойовище кружляє, ніби карусель, навколо мене й цих двох очей, що одні-єдині тільки нерухомі, але потім та голова підводиться вище, рука робить рух – і моя граната летить прямо туди.

Біжимо назад, завалюємо траншею рогачками із загороджень, висмикуємо з гранат запобіжники й кидаємо ті гранати, забезпечуючи собі відступ. З найближчої позиції відкривають вогонь кулемети.

Ми перетворились на небезпечних звірів. Ми не б'ємося, ми рятуємо себе від знищення. Гранати кидаємо не в людей, ми про них не думаємо, тепер на нас ползе в тих касках, тими руками сама смерть; уперше за три дні ми можемо глянути їй у лице, уперше за три дні можемо від неї боронитися, нас поійняла скажена лют, ми вже не лежимо безвладно на ешафоті, чекаючи своєї долі, ми нищимо й убиваємо, аби врятувати себе, врятувати себе й помститися.

Ховаючись за кожним виступом, за кожним стовпом дротяного загородження, ми кидаємо під ноги тим, що наступають на нас, жмути вибухів, і тікаємо далі. Гуркіт від розривів ручних гранат із силою віддається нам у руки й ноги; скоцюрбившись, мов коти, ми біжимо, підхоплені тією хвилею, вона несе нас, вона перетворює нас на нелюдів, на бандитів, убивць, мені навіть здається – на дияволів; та хвиля помножує наші сили, бо вселяє в нас жах, і лют, і жадобу життя; вона веде нас до порятунку й перемоги. Якби серед тих, хто наступає, був твій батько, ти, не вагаючись, кинув би гранату і йому в груди!

Окопи першої лінії ми здаємо. Та хіба це ще окопи? Їх розбито, зруйновано, від них zostалися тільки окремі шматки, ями, з'єднані ходами, та вирви – і край. Зате втрати у ворогів дедалі збільшуються. Вони не чекали такого сильного опору.

Полудень. Сонце пряжить, піт пече нам очі, ми витираємо його рукавами, часом із потом витираємо й кров. Надибуємо на перший більш-менш цілий окоп. У ньому солдати, вони ладнаються до контратаки, і ми приєднуємося до них. Наша артилерія відкриває потужний вогонь і не дає нам кинутись у наступ.

Солдати в окопах позаду нас теж завмерли. Вони не можуть кинутися вперед. Атака захлинулася з вини нашої ж артилерії. Ми нетерпляче чекаємо. Вогонь перестрибує на сто метрів далі, і тоді ми прориваємося вперед. Єфрейторові, що біг поруч зі мною, відірвало голову. Він пробігає ще кілька кроків, а в нього з шиї дзюрком б'є кров.

До справжнього рукопашного бою не дійшло, бо ворог відступає. Ми добігаємо до наших зруйнованих окопів і біжимо далі.

О, це повернення! Ми вже дісталися до захисних резервних позицій, так кортіло туди заповзти, шезнути в них, але довелося повернути назад і знову бігти в той жах. Коли б ми тоді не були автоматами, ми б zostалися лежати, знесилені, безвладні. Однак щось тягне нас уперед, і ми несамохіть біжимо, сказано люті й лихі, ми прагнемо вбивати, бо перед нами наші смертельні вороги, їхні гранати й гвинтівки спрямовані на нас; як ми не знищимо їх, то вони знищать нас!

По бурій землі, знівеченій, потрісканій бурій землі, що масно виблискує проти сонця, невинно рухаються отупілі люди-автомати, наше важке дихання нагадує скрегіт, губи в нас пересохли, в голові порожньо, як після нічної гульні, – отак ми сунемо вперед, і в наші подірвані, подовбані душі з болючою виразністю врізається образ бурі землі з масними сонячними плямами та зі скоцюрбленими від болю або вже мертвими солдатами, що лежать на ній, наче так і годиться, а поранені хапають нас за ноги та кричать, коли ми через них перестрибуємо.

Ми втратили всякі почуття один до одного, і коли наш зацькований погляд спиняється на котромусь із товаришів, ми ледве впізнаємо його. Ми байдужі мерці, що завдяки якомусь штукарству чи лихим чарам іще можуть бігати й убивати.

Якийсь молоденький француз відстав, його наздоганяють, тоді він піднімає руки, в одній він іще тримає револьвер – не збагнеш, чи він хоче стріляти, а чи здатися в полон. Ударом лопати йому розтинають обличчя. Інший француз бачить це й тікає щосили, та йому в спину зі свистом врізається багнет. Француз високо підстрибує і, розкинувши руки, кричить широко роззявленим ротом, він тікає, заточуючись, а в спині в нього стирчить і погойдується багнет. Третій кидає геть свою гвинтівку, сідає навпочіпки й затуляє долонями очі. Разом із кількома іншими полоненими його залишають позаду – носити поранених.

Зненацька, переслідуючи французів, ми самі потрапляємо на їхні позиції.

Ми так щільно насідаємо на супротивника, який чимдуж тікає, що досягаємо тих позицій водночас із ним. Через те втрачаємо небагато. Якийсь кулемет надумав був загавкати, але граната кладе цьому край. Проте за ті кілька секунд п'ятьох наших солдатів поранено в живіт. Кач б'є прикладом одного з французьких кулеметників, б'є просто в обличчя, перетворюючи його на криваву кашу. Інших ми вбиваємо, перш ніж вони встигають вихопити гранати. А тоді жадібно випиваємо воду з кулеметних кожухів.

Скрізь клацають кусачки, що перерізають колючий дріт, ляскають дошки – їх кидають на загородження, і ми крізь вузькі проходи вриваємось у ворожу траншею. Гайе встромлює свою лопату в ший велетенського француза й кидає першу гранату; кілька секунд ми ховаємося за бруствером, а тоді вся пряма ділянка траншеї перед нами виявляється вільна. Навскоси від рогу знову кидаємо гранату й прокладаємо собі дорогу далі; пробігаючи повз бліндажі, жбурляємо туди в'язки гранат; земля двигтить, стогне, все затягає димом,

ми перечіплюємося через слизькі шматки м'яса, я падаю на чийсь розпанаханий живіт, на якому лежить новий, чистенький офіцерський кашкет.

Бій завмирає. Ми відірвалися від супротивника. А що тут ми не зможемо довго протриматися, то нам велено негайно відходити під захистом нашої артилерії на попередні позиції. Тільки-но ми про це дізнаємось, як мерщій кидаємося до найближчих сховищ, щоб нахапатися консервів, яких завгодно, та насамперед бляшанок з м'ясом і маслом.

Ми спокійно повертаємося назад. Поки що ніякої атаки з ворожого боку не передбачається. Понад годину ми лежимо, важко дихаючи, і відпочиваємо, ніхто й не розмовляє. Ми такі знесилені, що хоч і страшенно голодні, та ніхто й не згадує про консерви. Тільки поволі ми знову стаємо трохи схожими на людей.

Трофейні м'ясні консерви уславлені на весь фронт. Часом вони навіть стають головною причиною несподіваних атак з нашого боку: годують-бо нас погано, ми завжди голодні. Цього разу ми захопили п'ять бляшанок. Там людей справді гарно годують, це ж просто розкіш проти наших злиднів, у нас мармелад із ріпи, а в них м'яса скільки завгодно, тільки руку простягни. Гайе роздобув іще довгу французьку булку й застромив її собі за ремінь, наче лопату. З одного краю вона трохи вимазана кров'ю, та це можна відрізати.

Яке щастя, що тепер ми наімося досхочу, нам іще знадобиться сила. Добрі харчі – така ж цінна річ, як міцний бліндаж; ось чому ми жадібні до них – вони рятують нам життя.

Тьяден добув іще дві фляги коньяку. Ми пускаємо їх по колу.

Уже звечоріло. Надходить ніч, із вирв поволі здіймається туман. Здається, що в тих вирвах повно таємничих привидів. Білий серпанок спершу наче боязко кружляє по ямі, поки наважиться переповзти через її край. А тоді від вирви до вирви тягнуться довгі пасма туману.

Прохолодно. Я стою на варті та вдивляюсь у темряву. Як завжди після атаки, мені якось млосно й тяжко залишатися наодинці зі своїми думками. Та, власне, то не думки, а спогади, що обсідають мене через ту млявість і створюють дивний настрій.

Високо в небі здіймаються освітлювальні ракети – і я бачу картину: літній вечір, я стою на критій галереї собору й дивлюся на високі куші троянд, що квітнуть посеред невеличкого внутрішнього саду, де ховають каноників. Навколо встановлені статуї. Ніде ані душі; велика тиша заповнила цей квітучий прямокутник, сонце гріє грубезні сірі плити, я кладу на них руку й відчуваю їхнє тепло. Зелена вежа собору над правим кутком шиферного даху стрімко здіймається в темряву, м'яку блакить вечора. Поміж осяйних невеличких колон внутрішньої галереї панує прохолодний присмерк, який буває тільки в церквах; я стою там і думаю: коли мені виповниться двадцять років, я дізнаюся про ті бентежні речі, що пов'язані з жінками.

Ця картина приголомшливо близька, вона встигає мене зворушити, поки щезає від спалаху нової ракети.

Я беру свою гвинтівку, рівно її тримаю. Цівка вогка, я стискаю її рукою й витираю пальцями вологу.

За нашим містом, серед лук уздовж річечки здіймався ряд старих тополь. Їх було видно здалека, і хоч вони стояли тільки в один ряд, їх називали тополиною алеєю. Нас, дітлахів, тополі чимось приваблювали, і ми цілісінькі дні проводили біля них, слухаючи тихий шелест листя. Ми сиділи під ними на березі річечки, звисивши ноги в її прозорі квапливі хвилі. Свіжий дух води й мелодія вітру у верховіттях тополь оволодівали нашою уявою. Ми широко любили ці дерева; марево тих днів і тепер примушує мое серце дужче битися.

Дивно, всі спогади, що зринають у мене в пам'яті, мають дві особливості. Вони завжди сповнені тишею, це діє найдужче, і навіть коли насправді було не зовсім так, спогади все одно вражають своєю тишею. Це безгучні появи, вони промовляють до мене поглядами й рухами без слів, мовчки – і їхнє мовчання приголомшує так, що я мацаю собі рукав і гвинтівку, аби не зезнути самому в цій тиші й не піддатися спокусі простягтися долі на весь зріст і тішитися тихою владою спогадів.

У них так багато тиші, бо ми вже не можемо уявити, яка вона насправді. На фронті немає тиші, а він розпросторився так далеко, що ми ніколи не виходимо за його межі. Навіть у віддалених збірних пунктах і в таборах відпочинку завжди гуде притлумлений гуркіт гармат. Ми ніколи не відходимо на таку відстань, щоб його вже не чути. А в останні дні цей гуркіт був просто нестерпний.

Тиша – причина того, що картини минулого пробуджують не так бажання, як сум, нездоланий, невгамовний, тяжкий сум. Усе те було, та ніколи вже не повернеться. Воно минулося, стало іншим світом, куди нам немає вороття. У казармах ці спогади минулого викликали в нас бентежні, нестямні бажання, тоді ми були ще зв'язані з минулим, ми належали йому, а воно належало нам, дарма що ми були вже роз'єднані. Картини минулого поставали в солдатських піснях, що ми їх співали, маршируючи на навчання в долину між рожевим саявом ранішньої зорі й чорним обрисом лісу; тоді це були ще яскраві спогади, вони жили в нас і раз у раз поставали перед нами.

Але тут, в окопах, ці спогади зникли. Вони вже не пробуджуються в нас – ми мертві, і вони відійшли кудись далеко-далеко; ці картини стали загадковим відблиском, що осяває нас іздалеку, ми їх боїмося й безнадійно любимо. Спогади мають велику силу, і наш сум за минулим теж сильний, але минуле недосяжне й ми це знаємо. Згадувати його так само марно, як сподіватися стати генералом.

Та навіть коли б нам дозволили повернутися туди, де проминула наша юність, ми, мабуть, не знали б, що нам там робити. Тих причаєних, таємних сил, які дарувала нам рідна природа, вже не можна було б відновити. Ми були б там, блукали б тими ж місцями, з любов'ю впізнавали б їх і розчулено відвідували б їх знову. Але ми відчували б той самий смуток, який виникає, коли замислюєшся над фотокарткою вбитого товариша: це його риси, його обличчя, і дні, проведені разом із ним, збуджують у нашій пам'яті оманливий живий образ, але все-таки то не він.

Ми вже не будемо з'єднані з тією місцевістю, як колись. Адже нас вабило сюди не тому, що ми бачили її красу, переймались її настроєм, ні, ми відчували, що ми одне ціле з нею, нас переповнювало почуття братерства, єдності з усім, що нас оточувало в житті, це почуття немов відокремлювало нас від наших батьків і робило їхній світ трохи незрозумілим. Ми так ніжно й захоплено тишилися всім навколишнім, що кожна дрібничка вела нас дорогою в нескінченність. То був, напевне, привілей молодості; ми ще не бачили ніяких розмежувань, і нам здавалося неймовірним, що все на світі має свою межу; ми передчували кров, і це передчуття єдило нас із життям.

Сьогодні ми блукали б по місцях нашої молодості, як подорожні. Ми обпеклися на фактах, ми розрізняємо речі, як гендлярі, і розуміємо необхідність, як різники. Ми вже не безжурні, ми страшенно байдужі. Можливо, ми зостанемося живі, але чи будемо насправді жити?

Безпорадні, як діти, і досвідчені, як старі люди, ми жорстокі, і сумні, і несерйозні – мені здається, ми вже пропащі.

Руки в мене холонуть, шкіру обсіпає морозом, хоча ніч тепла. Прохолодою віє тільки від туману, моторошного туману, він плазує поміж мертвих, що лежать перед нашими окопами, і висотує з них останні, десь іще сховані краплини життя. Уранці вони стануть бліді, зелені, а кров у них застигне й почорніє.

Освітлювальні ракети ще й досі здіймаються в небо й кидають нещадне світло на скам'янілий краєвид – осяяні холодним промінням кратери, мов на Місяці. Кров, що струмує в мене під шкірою, вносить у мої думки страх і неспокій. Думки слабнуть і тремтять, вони прагнуть тепла й життя, їм не витримати без утіхи й омани, вони розгублюються перед картиною голого розпаду.

Я чую брязкіт казанків, і в мені негайно прокидається величезне бажання попоїсти чогось гарячого, від цього мені стане краще, я заспокоюся. Та присилую себе зачекати, поки прийде зміна.

Тоді я йду в бліндаж, знаходжу свій казанок із перловою кашею. Вона смачна, жирна, і я їм її, не кваплячись. Тільки ні з ким не розмовляю, дарма що настрій у всіх покращав, бо на ніч обстріл припинився.

Дні минають, і кожна година здається незбагненною, та водночас і звичайною. Атаки чергуються з контратаками, на вкритому вирвами полі між двома лініями окопів поступово нагромаджується чимало вбитих. Поранених, що лежать не дуже далеко, нам здебільшого щастить винести. Але деяким доводиться довго лежати, і ми чуємо, як вони помирають.

Одного пораненого ми марно шукаємо цілі два дні. Напевне, він лежить на животі й не годен повернутися. Нічим іншим не можна пояснити, чому й досі його не знайдено; адже коли поранений кричить, притулившись лицем до землі, дуже важко буває збагнути, звідки лине той крик.

Мабуть, його кепсько поранило – не так важко, щоб чоловік швидко знесилився й майже непритомний помер, але й не так легко, аби він міг витримати біль, тішачи себе надією на одужання. Кач гадає, що в того чоловіка або розтрощено таз, або пошкоджено хребет. У груди його, либонь,

не поранено, бо тоді він не мав би сили так довго кричати. І до того ж при всіх інших пораненнях він міг би рухатись, і тоді ми б його побачили.

Потроху той голос хрипне. За його звучанням, на жаль, ніяк не можна збагнути, звідки він долинає. Першої ж ночі наші солдати тричі вирушали шукати того чоловіка. Часом їм здавалося, ніби вони знайшли правильний напрям, та коли туди доповзали, голос чувся вже зовсім з іншого місця.

Даремно шукаємо до самого світанку. Удень ми пильно оглядаємо місцевість у біноклі, та нічого не знаходимо. Наступного дня поранений кричить тихіше; мабуть, губи й рот у нього пересохли.

Командир роти обіцяє тому, хто його знайде, дати позачергову відпустку й три дні додаткових. Це велика спокуса, але ми й так зробили б усе можливе, бо той крик страшно чути. Кач і Кроп знову вирушають на пошуки, навіть удень, по обіді. Альберта ранять при цьому в краєчок вуха. Та все марно, вони повертаються самі.

Нам добре чути, що саме він кричить. Спершу він весь час лише кликав на поміч; наступної ночі в нього почалася, мабуть, гарячка, він розмовляв зі своєю дружиною й дітьми, часто повторюючи ім'я «Еліза». Сьогодні він уже тільки плаче. Надвечір голос замирає, чоловік лише хрипить. Але всю ніч він іще тихо стогне. Ми дуже виразно це чуємо, бо вітер віє звідти в наш бік. Уранці, коли ми вже гадаємо, що він заспокоївся навіки, до нас іще раз долинає хрипкий булькіт.

Дні стоять пекучі, а вбиті лежать непоховані. Ми не можемо винести всіх, бо врешті нема куди їх нести. Снаряди присипають їх землею. У деяких трупів животи пороздimalися, наче повітряні кулі. Вони шиплять, бурчать і дедалі більшають. То в них шумують гази.

Небо блакитне, безхмарне. Увечері стає душно, земля пашиє спекою. Коли вітер віє до нас, ми чуємо дух крові, важкий, огидно-солодкий – це трупні випари із вирв, якась суміш хлороформу й тління, що викликає в нас нудоту та блювання.

Ночами тепер спокійно, і ми починаємо полжувати на мідні обідки від снарядів та шовкові парашутики від французьких освітлювальних ракет. Чому такий великий попит на ті обідки від снарядів, ніхто достеменно не знає. Ті, хто їх збирає, пояснюють просто, що обідки – цінна річ. Деякі солдати поназбирали їх стільки, що, коли ми відходимо в тил, вони ледве тягнуть їх на собі, зігнувшись у дугу.

Гайє принаймні пояснює, навіщо вони йому здалися: він хоче послати їх своїй нареченій замість підв'язок для панчіх. Звичайно, це пояснення викликає у фрісландців нестримний регіт; вони ляскають себе по коліну – оце-то гарненький жарт утяв Гайє, хай йому біс! Особливо розгулявся Тьяден: тримаючи в руках найбільший обідок, він раз у раз тиче туди свою ногу, щоб показати, скільки там іще зосталося вільного місця.

– Гайє, чоловіче, ох і ноги в неї, ого-го! – Його думки повзуть трохи вище. – У неї, мабуть, і гепи гарні, отака... як у слонихи.

Він ніяк не може вгамуватися.

- З такою я теж залюбки погрався б у ката й мишу, ій-бо!

Гайе сєє, радіючи, що його наречена має такий успіх, і задоволено відрубєє:

- Моцна дівка!

З шовкових парашутиків більше користі. З трьох або чотирьох - залежно від обхвату грудей - виходить блузка. Кроп і я використовуємо їх як носовички. Інші посилають їх додому. Коли б жінки могли побачити, на яку небезпеку ми наражаємось, щоб дістати для них ці тоненькі шматинки, вони б, напевне, не на жарт злякалися.

Кач заскочив зненацька Тьядена, коли той із незворушним спокоєм силкувався збити обідок зі снаряда, який іще не розірвався. У будь-кого з нас він, звісно, вибухнув би, але Тьяденові, як завжди, щастить.

Якось перед нашим окопом цілий ранок кружляють два метелики. То лимонниці - у них жовті крильця з червоними цятками. Що могло їх сюди занести, адже навкруг жодної рослини, жодної квітки. Метелики сідають відпочити на зубах у черепа. Так само безтурботні й птахи, вони вже давно призвичаїлися до війни. Щоранку над передовою здійсмаються в небо жайворонки. Торік ми навіть спостерігали, як вони виводили у своїх гніздечках пташенят.

Пацюки дали нам нарешті спокій, в окопах їх немає. Вони подалися тепер уперед, ми знаємо навіщо. Вони стали жирніші; ми стріляємо їх, де тільки побачимо. Уночі знову чути, як гуркочуть колеса по той бік фронту. Удень нас не дуже обстрілюють, тож ми можемо впорядкувати окопи. Розвагу ми теж тут маємо, про це дбають льотчики. Щодня численні повітряні бої привертають загальну увагу.

До бомбардувальників ми ставимося з повагою, але літаки-розвідники викликають у нас ширу ненависть, адже це вони наводять на нас гарматний вогонь. Через кілька хвилин після того, як вони з'являються в небі, на нас сиплються снаряди та шрапнель. За один день ми втрачаємо одинадцять людей, у тому числі п'ятьох санітарів. Двох так пошматовано, що, як каже Тьяден, їх можна було б поздряпувати ложкою зі стінок траншеї та поховати в казанку. Іншому солдатові одірвало нижню частину тулуба з ногами. Верхня частина стоїть, прихилившись до окопної стіни, обличчя лимонно-жовте, а в бороді ще тліє цигарка. Тліє й тільки вже на губах, зашипівши, гасне.

Ми зносимо вбитих поки що до великої вирви. Вони лежать один на одному вже в три шари.

Зненацька починається обстріл. Невдовзі ми вже знову сидимо в напруженому й бездіяльному чеканні.

Атака, контратака, удар, контрудар - це слова, але що вони означають! Ми втрачаємо багато людей, здебільшого новобранців. На нашу ділянку знову прибуло поповнення - один із нових полків, майже поспіль юнаки останнього призову. Вони не пройшли ніякого навчання, тільки трохи ознайомилися з теорією, і їх спровадили на фронт. Що таке ручна граната, вони, правда,

знають, але майже не мають уявлення про захист і не вміють бачити щось навколо себе, не вміють шукати сховку. Горбочок землі вони помічають тільки тоді, коли він не менш як півметра заввишки.

Хоча підкріплення нам конче потрібне, новобранці завдають більше клопоту, ніж маємо від них користі. У важких умовах фронту вони зовсім безпорадні й гинуть, наче мухи. Сучасна позиційна війна вимагає знань і досвіду, треба розумітися на місцевості, солдати повинні розрізняти за звуками політ і дію снарядів, наперед визначити, де снаряд розірветься, на яку відстань розлетяться з нього осколки та як від них захиститися.

Про все це наше молоде поповнення замалим нічого не знає. Новобранці гинуть на кожному кроці – вони навіть не вміють відрізнити шрапнель від гранати, їх змигає вогнем. До виття величезних «скринь», які для нас безпечні, бо вибухають далеко позаду, новачки дослухаються з жахом, але не звертають уваги на тихий посвист і фурчання невеличких «гадюк», а коли вони вибухають, осколки від них розлітаються понад самою землею. Новачки, немов ті вівці, крмляться до купи замість того, щоб розбігатися навсібіч. А з ворожих літаків відстрілюють пораних, як зайців.

Ці худі, змарнілі від бруквяної дієти обличчя, ці судомно стиснуті руки, ця жалюгідна хоробрість бідолашних щенят, які хоч би там що, а йдуть в атаку та б'ються, ці славні бідолашні щенята такі залякані, що не наслідуються голосно кричати та з роздертим животом чи грудьми, з відірваною рукою чи ногою тихенько скавучать за своєю матусею й відразу ж замовкають, тільки-но хтось гляне на них!

Їхні вкриті пушком, загострені, наче неживі, обличчя мають жахливий вираз байдужості, властивий мертвим дітям.

Аж у горлі давить, коли бачиш, як вони схоплюються на ноги, біжать і падають. Треба було б відлупцювати їх за те, що такі дурні, взяти їх на руки й винести геть звідси, бо тут їм не місце. Вбрані вони в сірі мундири, штани, чоботи, але для більшості ця солдатська одежа завелика, вона теліпається на хлопцях, плечі в них надто вузькі, тіло надто хирляве, і на такі дитячі розміри обмундирування не знайшлося.

Серед убитих на одного бувалого солдата припадає від п'яти до десяти новобранців.

Багатьох забирає несподівана газова атака. Новачки навіть не встигли збагнути, що воно таке. В одному бліндажі ми знаходимо їх цілу купу – із синіми обличчями й чорними губами. У якійсь вирві хлопці завчасно скинули протигаз: вони не знали, що газ найдовше тримається біля землі; побачивши вгорі людей уже без протигазів, вони теж їх позривали та встигли ковтнути досить газу, щоб спалити собі легені. Стан у них безнадійний, вони повільно вмирають від кровохаркання й нападів задухи.

Якось у траншеї я несподівано опиняюся віч-на-віч із Гіммельштосом. Ми стоїмо всі гуртом і, затамувавши подих, чекаємо миті, щоб кинутися в атаку.

Я вихоплюся бігти з усіма, та, хоч я дуже збуджений, мені враз спадає на думку: а Гіммельштоса чогось не видно. Притьмом стрибаю назад у траншею

Й бачу: він забився в куток і вдає пораненого, хоч насправді тільки трохи подряпаний. Обличчя в нього таке, наче йому надавали ляпасів. Видно, наївся страху, адже він тут теж новачок. А мене обурює, що молоді хлопці пішли в наступ, а він ховається.

– Вилазь! – сичу я.

Він – ані руш, тільки губи й вуса тіпаються.

– Вилазь! – повторюю я.

Він підтягує ноги, тулиться до стіни й шкірить зуби, як кундель.

Я хапаю його під руку й силуюся підвести. Він починає верещати. Мені уривається терпець, я шарпаю його за груди, трясу, наче мішок, аж голова в нього теліпається, і кричу йому просто у вічі:

– Ти вилізеш звідси, падло?! От же собака, от же стерво, ховатися надумав?!

Він дивиться на мене скляними очима. У нестямі я б'ю його головою об стіну й кричу:

– Тварюко! – і копаю його під ребра. – Погань!

І виштовхую його головою вперед.

Саме цієї миті повз нас прокочується нова хвиля атаки. Лейтенант, що біжить у цій лаві, бачить нас і гукає:

– Уперед, вперед, за нами, за нами!..

Те, чого я не міг домогтися силою, зробили ці слова. Гіммельштос почув командира і, наче прокинувшись, оглядається та приєднується до солдатів.

Я біжу за ним і бачу: він мчить уперед. Він знову став тим хвацьким Гіммельштосом, яким був у казармах, він навіть наздогнав лейтенанта й тепер далеко випередив інших.

Шквальний вогонь, загороджувальний вогонь, вогневі завіси, міни, гази, танки, кулемети, гранати – все це слова, слова, але вони втілюють жах усього світу.

Обличчя в нас узялися коростою, голови спустошені, ми смертельно втомлені; коли починається наступ, багатьох піднімають стусанами, тільки тоді вони отямлюються і йдуть з усіма; очі в нас запалені, руки подряпані, коліна кровоточать, лікті розбиті.

Скільки минуло часу – тижні, місяці, роки? Ні, лише дні. Час збігає в нас на очах, ми бачимо це з безбарвних облич тих, що вмирають; ми ковтаємо їжу, бігаємо, кидаємо гранати, стріляємо, вбиваємо, валяємося скрізь на землі; ми знеслились і збайдужіли до всього, нас підтримує тільки усвідомлення, що навколо є ще слабші, ще безпорадніші, ще отупіліші, ніж

ми. Широко розплющеними очима вони дивляться на нас, немов на богів, бо нам часом щастить уникнути смерті.

У ті короткі години, коли на фронті спокійно, ми навчаємо новачків:

– Он бачиш ту вертихвістку? Це міна, вона летить сюди! Та лежи спокійно, вона впаде далі, аж там. Але коли вона летить отак, тоді давай драла! Від неї можна втекти.

Ми вчимо їх чути підступне сичання невеличких снарядів, яке можна ледь розрізнити, треба вміти серед гуркоту розпізнавати це комарине зумкотіння; ми пояснюємо хлопцям, що ці снаряди куди небезпечніші, ніж великі, бо ті чути вже здалеку. Ми показуємо їм, як ховатися від літаків, як прикидатися мертвими, коли промчала ворожа атака, що треба робити з ручними гранатами, аби вони розривалися за півсекунди до того, як торкнуться землі; ми вчимо новачків падати миттю у вирви, рятуючись від снарядів; ми демонструємо, як можна в'язкою ручних гранат розвалити окоп; ми пояснюємо різницю між ворожими гранатами й нашими в часі вибуху; ми звертаємо увагу на те, з яким звуком летять хімічні снаряди; ми навчаємо новобранців різних хитрощів, що можуть урятувати їх від смерті.

Вони слухають нас, вони дуже слухняні, та коли знову починається бій, з переляку хлопці роблять майже завжди все навпаки.

Гайе Вестгуза несуть із розідраною спиною; при кожному подиху видно, як у глибині рани пульсують легені. Я ще встигаю потиснути йому руку.

– Це вже кінець, Паулю! – стогне він і від болю кусає собі руки.

Ми бачимо людей, ще живих, хоч їм відірвало голову; бачимо солдатів, яким відтяло обидві ступні, вони шкандибають до найближчої вирви на своїх обрубках з уламками кісток; якийсь ефрейтор повзе два кілометри на руках і тягне за собою перебиті ноги; інший іде на перев'язувальний пункт, притискаючи до себе свої кишки, а вони однаково виваляються; ми бачимо людей без рота, без нижньої щелепи, без обличчя; знаходимо чоловіка, що дві години затискав зубами артерію в себе на руці, аби не зійти кров'ю; сходить сонце, спадає ніч, снаряди свистять, життя кінчається.

Однак шматочок сплюндрованої землі, де ми окопалися, відстояно, значно дужчому ворогові ми віддали лише кілька метрів. Але на кожен метр припадає один убитий.

Нас змінюють. Під нами крутяться колеса, ми стоїмо на ваговозі, байдужі до всього, і присідаємо, зачувши вигук: «Увага – дріт!» Коли ми їхали сюди, на передову, було літо, дерева стояли ще зелені, тепер вони зовсім осінні, а ніч сіра й вогка. Машини спиняються, ми злізаємо з них – невеликий гурт солдатів із різних рот. У темряві, осторонь від машин, стоять люди й вигукують номери полків і рот. І щоразу від нас відокремлюється купка, невеличка, жалюгідна купка брудних, мертвотно-блідих солдатів, страх яка мала купка, страх як мало нас зосталося.

Хтось вигукує номер нашої роти, з голосу чути, що то наш ротний командир, отже, він живий, тільки рука перев'язана. Ми підходимо до нього, я впізнаю Кача й Альберта, ми стаємо поруч, тулимося один до одного й перезираємось.

Командир іще раз вигукує номер нашої роти, тоді ще. Довго доведеться йому гукати: ні в лазаретах, ні у вирвах його не почують.

І знову:

– Друга рота, до мене!

А тоді тихіше:

– Більш нікого немає з другої роти?

Командир замовкає, а потім питає захриплим голосом:

– Це всі?

І врешті наказує:

– За порядком розрахуйсь!

Сіріє ранок; було ще літо, коли ми вирушили на передову, поїхало сто п'ятдесят людей. Тепер ми мерзнемо, бо вже осінь, шурхотить листя, і втомлено лунають голоси:

– Перший... другий... третій... четвертий...

На тридцять другому номері голоси замовкають. Мовчання триває довго, нарешті командир питає:

– Більш нікого? – Він чекає, а тоді тихо додає: – По взводах... – але зразу ж уриває себе: – Друга рота... – і стомлено: – Друга рота, не в ногу руш!

Одна колона, одна невеличка колона важко чвалає назустріч ранкові.

Тридцять два чоловіки.

VII

Нас відвозять у тил, цього разу далі, ніж звичайно, на польовий пересильний пункт, щоб там докомплектувати. Наша рота потребує поповнення більш як сто осіб.

Тим часом, поки немає служби, ми тиняємося без діла. За два дні до нас повертається Гіммельштос. Відтоді, як він побував на передовій, його нахабство де й ділося. Він пропонує нам помиритись. Я не заперечую, адже бачив, як він допомагав виносити Гайе Вестгуза, пораненого в спину. До того ж Гіммельштос міркує справді тверезо, і коли він запрошує нас до буфету, ми погоджуємося. Тільки Тьяден ставиться до нього стримано, з недовірою.

Та врешті і Тьяден пристає до нас, бо Гіммельштос розповідає, що тепер він замінюватиме куховара, бо той іде у відпустку. На доказ цього він тут же

дістає й кладе перед нами два фунти цукру на всіх і півфунта масла особисто для Тьядена. Гіммельштос навіть улаштовує так, що наступні три дні ми маємо наряд на кухню чистити картоплю й брукву. Там він пригощає нас найкращими стравами з офіцерського столу.

Таким чином, тепер ми маємо те, чого треба солдатові для щастя: добрі харчі та спокій. Коли поміркувати, це зовсім небагато. Якихось два роки тому ми страшенно зневажали б себе за це. А тепер майже задоволені. До всього можна звикнути, до окопів теж.

Звичкою можна пояснити й те, що ми начебто швидко про все забуваємо. Позавчора ми були у вогненному пеклі, сьогодні скрізь вештаємося, казна-що витинаємо, а завтра нас знову поженуть на передову. Та насправді ми нічого не забуваємо. Поки ми мусимо бути тут, на війні, кожний фронтовий день, що його пережили, лягає нам на душу каменем, бо про такі речі не можна відразу думати – надто тяжко. Якби ми взялися думати, то спогади розчавили б нас; принаймні я вже помітив: жах можна пережити, поки ти просто скоряєшся неминучості; та коли ти згадуєш про той жах, він убиває.

Так само, як на передовій ми обертаємося на тварин, бо це єдине, що може нас урятувати, – так під час відпочинку стаємо дешевими дотепниками й ледацюгами. Інакше ми не можемо, то від нас не залежить. Ми хочемо жити, за будь-яку ціну жити; ми не можемо обтяжувати себе почуттями, які за мирного часу, напевне, прикрашають життя, але тут вони фальшиві. Кеммеріх помер, Гайє Вестгуз помирає, з тілом Ганса Крамера, який потрапив під пряме влучання, в день страшного суду матимуть клопіт: доведеться збирати його по шматках; у Мартенса немає ніг, Маєра вбито, Баєра вбито, Геммерлінга вбито, сто двадцять людей лежать десь поранені; страшно подумати, тільки навіщо думати, хіба це нас обходить, адже ми живі! Якби ми могли їх урятувати, тоді інша річ, ми все зробили б для цього, хоч би й самі загинули; коли нам чогось забagнеться, ми все зробимо, таку вже маємо вдачу. Ми майже нічого не боїмося, хіба що смерті, та тут бере гору не розум, а тіло.

Але наших товаришів убито, ми нічим не змогли їм зарадити, тепер вони заспокоїлись – а хто знає, що нас чекає попереду; отож ми байдикуємо, спимо чи жеремо, скільки нам у черево влазить, п'ємо горілку й куримо, аби тільки ці години не були такі порожні. Життя коротке.

Усі фронтові жахи щезають, коли фронт залишається позаду. Ми женемо їх від себе вульгарними й похмурими жартами; приміром, як хтось помирає, ми кажемо про нього, що він задом землю рие, і в такому стилі ми говоримо про все взагалі, це рятує нас від божевілья – поки ми так усе сприймаємо, ми здатні на опір.

Однак ми нічого не забуваємо! Усе, що пишуть у військових газетах про надзвичайний гумор солдатів, які, мовляв, одразу ж, тільки-но виберуться з-під шквального вогню, влаштовують собі вечірки з танцями, – усе це страшенна нісенітниця. Ми жартуємо не тому, що нам притаманне почуття гумору, ні, ми вдаємося до гумору через те, що без нього ми б загинули. Та надовго нам його не вистачить, наш гумор стає щомісяця дедалі похмурішим.

І я знаю: все, що тепер, поки ми на війні, потонуло в нас, немов каміння, після війни знову спливе на поверхню, ось тоді й почнеться боротьба між життям і смертю.

Дні, тижні, роки, що їх ми пробули тут, на фронті, ще раз повернуться до нас, і наші вбиті товариші повстають тоді з-під землі й підуть поруч із нами; ми матимемо ясні голови, ясну мету й підемо пліч-о-пліч із нашими вбитими товаришами, несучи на собі фронтові роки, – та проти кого ми підемо, проти кого?

У цій місцевості нещодавно перебував фронтовий театр. На дерев'яному стенді ще й досі висять строкаті афіші про вистави, які йшли в тому театрі. Ми з Кропом стоїмо перед ними, витріщивши очі. Нам несла збагнути, що такі речі ще існують на світі. Ось на афіші дівчина в літній ясній сукні, підперезана червоним лакованим паском. Однією рукою вона спирається на парапет, у другій тримає солом'яного капелюшка. На ногах у неї білі панчохи й білі черевики – елегантні черевички з пряжками, на високих підборах. Позад неї виблискуює синє море з білими гребінцями хвиль, збоку видніється світла затока, вона глибоко врізається в берег. Дівчина надзвичайно гарна, у неї рівенький носик, рожеві вуста й довгі ноги; неймовірно чепурна й випещена, вона купається, либонь, двічі на день і ніколи не має бруду під нігтями. Хіба що зрідка трохи піщинок із пляжу.

Поряд неї стоїть молодик у білих штанах, синій куртці й моряцькому кашкеті, та він цікавить нас куди менше.

Дівчина на стенді здається нам якимось дивом. Ми геть забули, що на світі існує щось подібне, та й тепер ми ще не зовсім віримо своїм очам. Принаймні вже кілька років ми не бачили нічого, що хоча б трохи нагадувало цю дівчину – втілення радості, вроди й щастя. Це мир, ми хвилюємося, відчуваючи, що саме таким мир і має бути.

– Поглянь тільки на ці легенькі черевички, в них вона не змогла б навіть кілометра промарширувати, – кажу я й відразу розумію, яку бовкнув дурницю: безглуздо згадувати якесь марширування, коли бачиш таку красу.

– Скільки ж їй років? – цікавиться Крок.

Я на око визначаю:

– Щонайбільше двадцять два, Альберте.

– Тоді вона старша за нас. А я тобі кажу: їй не більше сімнадцяти.

Нас аж морозом проймає.

– Альберте, оце було б діло, як ти гадаєш?

Він киває.

– Удома в мене теж є білі штани.

– Подумаєш, білі штани, – кажу я. – Ти поглянь, яка дівчина.

Ми обдивляємось один одного з голови до ніг. Нема на що дивитися – вигоріле, полатане, зашмароване обмундирування. Марна річ щось там порівнювати.

Тож насамперед ми здряпуємо зі стенда молодика в білих штанях, здряпуємо обережно, щоб не пошкодити дівчини. У такий спосіб ми дечого досягаємо. Потім Кроп пропонує:

– Можна було б піти вошву прожарити.

Я не дуже пристаю на його думку, бо речі від цього псуються, а воші за якихось дві години знову нас обсядуть. Ми ще довго милуємося дівчиною на афіші, і врешті я погоджуюся з Кропом. Ба навіть додаю:

– Може, пощастить добути чисті сорочки.

Однак в Альберта інше на думці:

– От якби онучі...

– І онучі дістанемо. Ходімо, спробуймо їх на щось вимінити.

Але до нас, не поспішаючи, підходять Леер і Тяден; вони бачать афішу, і наша розмова відразу стає сороміцькою. Леер перший у нашому класі мав інтимні стосунки з жінкою й розповідав хвилюючі подробиці. Він теж захоплено висловлюється про дівчину на афіші, але з іншої точки зору, і Тяден завзято його підтримує.

Їхня поведінка не обурює нас. Хто не любить сороміцьких розмов, той не солдат; проте саме тепер нам це чогось не до смаку, тож ми відходимо вбік і прямуємо до дезінсекційної камери з таким почуттям, ніби йдемо до крамниці модного чоловічого одягу.

Будинки, в яких нас розквартирували, стоять на березі каналу. За каналом є ставки, обсаджені тополями; за каналом є й жінки.

З будинків на нашому боці всіх уже давно повиселяли. Але з того боку коли-не-коли можна ще побачити місцевих людей.

Увечері ми купаємося в каналі. Нараз до берега виходять три жінки. Вони йдуть неквапно й не відвертають очей, хоч ми купаємося без плавок.

Леер гукає до них. Вони сміються й спиняються, щоб нас роздивитися. Ми вигукуємо ламаною французькою мовою, що кому спаде на думку, без найменшого зв'язку, поспішаючи, аби вони не пішли. Це не дуже пристойна мова, та звідки нам набратися тієї пристойності?!

Одна з жінок тоненька, чорнява. Коли вона сміється, виблискують гарні зуби. Рухи в неї швидкі, квапливі, спідниця вільно облягає її ноги. Дарма що вода в каналі холодна, ми збуджені, веселі й силуємося зацікавити жінок, щоб вони не пішли. Придумуємо всякі дотепи, і вони відповідають нам, ми їх не розуміємо, проте сміємось і махаємо їм руками. Тяден виявився куди кмітливішим за нас. Він збігав додому, приніс цілу хлібину й високо підіймає її над головою.

Це справляє неабияке враження. Жінки кивають нам і показують на мигах, щоб ми перебралися до них. Але цього робити нам не вільно. На той берег ступати заборонено. Скрізь на мостах стоять вартові, і без перепустки пройти неможливо. Тож ми сяк-так тлумачимо жінкам, щоб вони прийшли до нас, але вони хитають заперечливо головами й показують на мости. Видно, їх теж не пропускають.

Жінки повертають назад і повільно йдуть понад берегом, проти течії каналу. Ми проводжаємо їх уплав. Через кількасот метрів вони звертають і показують нам на будинок, що стоїть трохи осторонь, майже схований за деревами й кущами. Леер цікавиться, чи вони там живуть.

Вони сміються: справді, це їхній дім.

Ми голосно пояснюємо їм, що прийдемо до них, коли вартові не зможуть нас побачити. Уночі. Сьогодні вночі.

Жінки підіймають руки, складають долоні, туляться до них щоками й заплющують очі. Вони зрозуміли нас. Тоненька, чорнява ледь пританцьовує. А білява щебече:

– Хліб... добре...

Ми палко запевняємо їх, що хліба принесемо. І, крім того, ще всяких смачних речей; ми вирячуємо очі й на мигах показуємо, яких саме. Леер замалим не тоне, намагаючись руками зобразити «шматок ковбаси». Якби було потрібно, ми пообіцяли б їм цілий продовольчий склад. Вони йдуть і ще раз у раз озираються. Ми вилазимо на берег з нашого боку та стежимо, чи вони справді зайдуть до того будинку, бо можуть і обдурити. Потім ми пливемо назад.

Без перепустки через міст пройти неможливо, тож ми вирішуємо просто перепливти вночі канал. Хвилювання проймає нас і міцно тримає у своїх лабетах. Нам не сидиться на одному місці, і ми йдемо до ідальні. Сьогодні там саме є пиво та щось схоже на пунш.

Ми п'ємо пунш і розповідаємо один одному всякі вигадані пригоди. Оповідачеві всі охоче вірять, і кожен нетерпляче жде черги, аби й собі розповісти щось іще неймовірніше. Руки в нас не можуть лежати спокійно, ми викурюємо безліч цигарок, аж поки Кроп отямлюється:

– Власне, ми могли б принести їм трохи цигарок.

Тоді ми ховаємо цигарки в шапки, щоб зберегти до ночі.

Небо стало зелене, як недостигле яблуко. Нас четверо, а туди треба йти втрьох; найкраще було б якось позбутися Тьядена, тож з нашою допомогою він так надудджується ромом і пуншем, що вже ледве стоїть на ногах. Коли стає вже зовсім темно, ми йдемо до нашого будинку всім гуртом і ведемо посередині Тьядена. З нетерплячки ми аж палаємо, радіючи майбутній веселій пригоді. Мені дістається та тоненька, чорнява, ми вже поділили їх поміж себе.

Тьяден падає на свій солом'яний матрац і вже хропе. Через якийсь час він раптом прокидається й мружиться на нас із такою лукавою посмішкою, що ми лякаємось – чи не надумав він пошити нас у дурні й ми тільки даремно витратилися на пунш. Але він знову падає на матрац і спить собі далі.

Кожен із нас трьох бере по цілій хлібині й загортає її в газету. Цигарки ми теж пакуємо, а до цього додаємо ще три добрячі пайки ліверної ковбаси, що її нам давали сьогодні на вечерю. Вийшли досить пристойні гостинці.

Поки що ми ховаємо все це в чоботи, бо нам треба взяти їх із собою, аби на тому боці не порізати ноги дротом чи битим склом. А що нам доведеться через канал плисти, то ніякого іншого одягу взяти ми не можемо. Надворі вже темно, та й іти нам недалеко.

Ми вирушаємо, тримаючи в руках чоботи. Мерщій спускаємось у воду й пливемо горілиць, піднявши чоботи з пакунками над головою.

На тому боці ми обережно вилазимо нагору, витягаємо гостинці й взуваємо чоботи. Мокрі, голі, в самих тільки чоботях і з пакунками під пахвою ми біжимо до будинку. Його ми знаходимо відразу, він темніє серед кущів. Леер перечіплюється через якесь коріння, падає й збиває собі лікті.

– Пусте! – весело вигукує він.

Вікна закриті віконницями. Скрадаючись, ми обходимо будинок і силуємося щось роздивитись у шпарки. Нам уже нетерпеливиться. Нараз Кроп застигає на місці.

– А раптом там у них сидить якийсь майор?

– Тоді ми дамо драла, – посміхається Леер. – Хай прочитає номер нашого полку ось тут. – І він ляскає себе по голому заду.

Парадні двері не замкнені. Ми досить гучно човгаємо чоботами. Десь у будинку прочиняються двері, крізь них на нас падає світло; якась жінка злякано скрикує.

– Тсс, тсс, – шепочемо ми, – camarade, bon ami[2 – Товариш, друг (фр.)]... – і підіймаємо благально наші пакунки.

Тепер ми вже бачимо й тих двох жінок, двері відчиняються навстіж, і ми опиняємось в яскравому світлі. Нас упізнають, і всі три жінки аж заходяться з реготу, дивлячись, як ми вбрані. Стоячи у дверях, вони аж згинаються й хапаються за боки, такий на них напав сміх. А які вони гнучкі, які гарні!

– Un moment![3 – Хвилинку! (фр.)]

Вони зникають у кімнаті, звідти кидають нам якусь одежину, і ми сяк-так прикриваємося. Тепер нам дозволено увійти. У кімнаті горить невеличка лампа, тут тепло та трохи пахне парфумами. Ми розгортаємо наші гостинці й віддаємо їх жінкам. У них блищать очі, зразу видно, що вони голодні.

А далі ми всі трохи знічуємося. Леєр на мигах запрошує їх попоїсти. Тоді вони знову жвавішають, приносять тарілки, ножі й жадібно беруться до їжі. Кожен шматочок ліверної ковбаси, перш ніж його проковтнути, щоразу підносять на виделці вгору й милуються ним, а ми гордо дивимося на них.

Вони без упину торохтять щось своєю мовою, ми розуміємо дуже мало, але відчуваємо, що це приязні слова. Мабуть, ми здаємося їм іще зовсім молоденькими. Ота тонка чорнява гладить мене по голові й каже те, що завжди кажуть усі французькі жінки:

- La guerre... Grand malheur... Pauvres garçons...[4 - Війна... Велике лихо... Бідолашні хлоп'ята... (фр.)]

Я міцно тримаю її за руку й торкаюся губами долоні. Її пальці стискають мені обличчя. Вона нахиляється зовсім близько, мене бентежать її очі, ніжна смаглява шкіра й червоні уста. Ці уста вимовляють незрозумілі слова. Очей я теж не зовсім розумію – вони обіцяють більше, ніж ми сподівалися, йдучи сюди.

Поруч є ще кімнати. Коли ми проходимо повз них, я бачу Леєра, він упевнено й галасливо розважається з білявкою. Адже він уже знається на цьому. А я, я весь поринаю в якесь дивне почуття – незбагненне, тихе й водночас бентежне – і цілком віддаюся йому. У мені дивовижно поєднуються жага й бажання забутись. Голова в мене вже йде обертом, а тут немає нічого, за що можна було б ухопитись. Чоботи ми залишили під дверима, замість них нам дали капці, отож на мені немає нічого, що повернуло б притаманні солдатів впевненість і зухвальство: ні зброї, ні ременя, ні мундира, ні кашкета. Я поринаю в невідоме, хай буде, що буде, та все ж мені жаско.

Коли тоненька чорнява замислюється, в неї рухаються брови, та як вона заговорить, вони стають непорушні. Часом вона не вимовляє слова до кінця, воно замирає в неї на устах або так, недомовлене, простягається наді мною, немов веселка, чи нескінченна дорога, чи блискуча комета.

Що я знав про це? А що знаю тепер? Слова цієї чужинської мови, з яких я ледве щось можу збагнути, присипляють мене, брунатні стіни напівосвітленої кімнати розпливаються переді мною в сонній тиші, і тільки жіноче обличчя живе й сяє наді мною.

Яке дивовижно мінливе буває лице: ще годину тому воно було чуже, а тепер це сама ніжність, породжена темрявою ночі, життям і буянням крові, і все це променіє в тому обличчі. На всі навколишні речі падає відблиск цього проміння, вони невідомо змінюються, стають якісь незвичайні; я майже побожно дивлюся на свою білу шкіру, коли на неї падає світло лампи й прохолодна смаглява рука її лагідно пестить.

Як тут усе не схоже на ті борделі для рядових, що їх нам дозволяють відвідувати й де доводиться ставати в довгу чергу. Мені не хочеться їх згадувати, але вони мимохідь спадають на думку, і стає аж страшно, що я ніколи не позбудуся тих спогадів.

Нараз я відчуваю губи тоненької чорнявої й жадібно тягнуся їм назустріч, заплющую очі, наче прагну згасити в пам'яті війну, її жах і мерзоту, щоб прокинутися молодим і щасливим; переді мною спливає яскравий образ дівчини

з афіші, і на якусь хвилину мені здається, що мое життя залежатиме від того, чи я здобуду її... І я ще дужче тулюся до рук, що обіймають мене... Може, зараз станеться диво.

Трохи перегодом усі три пари вже знов укупі. Леер аж пашить бадьорістю. Ми сердечно прощаємось і взуваємо чоботи. Нічне повітря холодить наші розпаленілі тіла. У темряві височать тополі й тихо шелестять. Місяць сяє на небі й у воді каналу. Ми не біжимо, а йдемо поряд, широко ступаючи.

Леер каже:

– За це справді не шкода хлібини.

Я не зважуюся говорити, мені навіть трохи сумно.

Раптом ми чуємо, що хтось іде, і мерщій ховаємося за кущами.

Чоловік наближається, проходить просто поруч. Ми бачимо, що це голий солдат у чоботях, точнісінько як ми; він тримає під рукою пакунок і страшенно поспішає. Це чимдуж мчить Тьяден. Уже його й не видно.

Ми регочемо. Ото лятиметься завтра!

Ніхто й не помічає, як ми добираємося до наших матраців.

Мене викликають до канцелярії. Командир роти видає мені відпускне свідоцтво, проісні папери та зичить щасливої дороги. Я розглядаю папери, цікавий знати, на який час дали мені відпустку. Сімнадцять днів, з них чотирнадцять – відпустка, а три – на дорогу. Це замало, і я питаю, чи не можна дати мені на дорогу п'ять днів. Вертінк показує на свідоцтво, і тільки тепер я бачу, що мені не доведеться відразу повертатися на фронт. Коли відпустка закінчиться, я маю з'явитися на курси в один із тилових таборів.

Інших беруть завидки. А Кач дає мені добрі поради, як там, у тилу, поводитись:

– Коли не ловитимеш гав, то зможеш там довго валандатись.

Правду кажучи, мені було б краще поїхати звідси днів через вісім, бо стільки ми ще пробудемо тут, а тут зовсім не погано...

Звісна річ, сьогодні я пригощаю в солдатському буфеті. Ми вже трохи сп'яніли. Мені стає сумно: я іду звідси на шість тижнів, це, безперечно, справжнє щастя, але що буде, як я повернуся? Чи зустріну я ще своїх друзів? Кеммеріха й Гайе вже немає на світі, а далі чия черга?

Ми п'ємо, і я роздивляюся всіх, одного за одним. Біля мене сидить Альберт, курить цигарку та сміється, ми з ним завжди були разом; навпроти примостився Кач, у нього похилі плечі, широкі долоні та спокійний голос; далі – Мюллер, зуби в нього стирчать уперед, а сміється він, мов гавкає; поруч – Тьяден із мишачими очима та Леер, що відпустив собі бороду й тепер виглядає років на сорок.

У нас над головами аж клубочиться дим. Який-бо це солдат без тютюну! Буфет – добрий притулок, пиво – не тільки напій, а й ознака того, що ти в безпеці, що можна вільно потягтися й випростати ноги, руки. Це ми й робимо якнайзручніше – далеко простягли ноги й геть усю підлогу заплювали так, що не всі це й зуміють. З яким дивним почуттям поглядає на це той, хто має завтра звідси їхати!

Уночі ми ще раз перепливаємо канал. Мені навіть страшно сказати тоненькій чорнявій, що я завтра іду, а коли повернуся, наша частина буде, напевне, вже десь далеко, тож ми, мабуть, уже не побачимось. Однак її це, здається, не дуже обходить, вона тільки киває. Спершу я не можу цього збагнути, та врешті розумію. Леєр слушно каже: якби мене відправляли на фронт, тоді я знову став би *rauvre garçons*, а відпускники їх мало цікавлять, до них вони байдужі. А, хай іде до дідька лисого з її зумкотінням і теревенями. Ти віриш у диво, а виявляється, справа тільки в буханці хліба.

Наступного ранку, пройшовши дезкамеру, я вирушаю до польової залізничної станції. Мене проводжають Альберт і Кач. На станції ми дізнаємося, що поїзда доведеться чекати ще кілька годин. Моїм приятелям треба повертатися назад, до роти, і ми прощаємося.

– Бувай здоров, Каче! Бувай здоров, Альберте!

Вони йдуть назад і ще кілька разів обертаються та махають мені руками. Постаті поволі меншають. Та їхня хода, їхні рухи мені такі знайомі, що я навіть здаля можу розпізнати хлопців. А потім вони вже зникають.

Я сідаю на свій солдатський ранець і чекаю.

Зненацька мене проймає шалена нетерплячка – якнайшвидше поїхати звідси.

Я тиняюсь по якихось вокзалах, стою в чергах до казанів із супом, сиджу у вагонах на твердих лавках; та нарешті краєвид за вікнами змінюється, стає знайомий до болю, до щему. У призахідному сонці повз вагонні вікна пропливають села із солом'яними стріхами, що нависають, немов брилі, над побіленими стінами каркасних будиночків; за ними в скісному сонячному промінні мерехтять перламутром лани; пропливають фруктові садки, клуні й старезні липи.

За назвами станцій постають спогади, від яких мліє серце. Поїзд гуркоче й гуркоче, я стою біля вікна, міцно вчепившись руками в дерев'яну раму. Ці назви наче межа моєї юності.

Рівні луки, поля, обійстя; ген під обрієм пролягає дорога, і там, на тлі неба, іде самотня підвода. За шлагбаумом чекають селяни, дівчата махають руками, діти граються біля залізничного насипу, дороги стеляться крізь лани, хороші дороги, не розбиті снарядами.

Спадає вечір. Якби поїзд не гуркотів, я не зміг би стримати крику. За вікном тягнеться рівнина, на тлі ще світлої блакиті починають вимальовуватися обриси далеких гір. Я впізнаю характерний силует гори Дольбен – зубчастий гребінь раптом уривається там, де кінчаються верхівки лісу. Скоро з-за гори вирине місто.

А тим часом пригасле жовто-червоне світло заливає все довкола, поїзд гуркотить на повороті, ще один закрут – і далеко, ген-ген попереду, мов несправжні, стоять темні тополі, виструнчившись одна за одною в довгий ряд, – міраж, створений світлом, тінями й тугою.

Лани поволі повертаються разом із нами; поїзд огинає їх, просвіти між деревами меншають, вони зливаються до купи, і якусь мить я бачу тільки одне-однісіньке дерево; тоді задні знову висуюються з-за передніх, і тополі ще довго темніють на тлі вечірнього неба, аж поки їх заступають перші будинки.

Залізничний переїзд. Я стою біля вікна, не можу відійти від нього. Інші пасажери складають речі, готуються до виходу. Тихенько, сам собі, я повторю назву вулиці, яку ми перетинаємо:

– Бремерштрассе... Бремерштрассе...

За вікном, унизу, велосипедисти, підводи, сіра вулиця, сірий тунель – усе це бентежить мене, немов я бачу рідну матір.

Нарешті поїзд зупиняється. То вже вокзал з його гуркотом, галасом і вивісками. Завдавши на спину ранець, я застібаю гачки, беру гвинтівку в руки і, зашпортовуючись, спускаюся східцями додолу.

На пероні я озираюся; з тих людей, що поспішають повз мене, я нікого не знаю. Якось сестра-жалібниця пропонує мені щось випити. Я відвертаюсь, бо вона по-дурному всміхається, пишаючись важливістю свого вчинку: а гляньте-но, я подаю солдатів каву! Вона гукає до мене: «Друже!» Тільки цього мені ще бракувало!

Біля вокзалу вздовж вулиці шумує річка, біла від піни, бо щойно вирвалася із шлюзів млинової греблі. Поруч стоїть чотирикутна сторожова вежа, побудована хтось-коли, перед нею зелене велика липа, а з-за неї вже насувається вечір.

Колись ми тут сиділи й часто – скільки років уже збігло відтоді? – ходили греблею, вдихаючи прохолодний, застояний дух води в загаті; ми нахилилися над спокійним плесом річки по той бік шлюзів, де опори мосту обкручені витким зіллям і водоростями; а в спеку ми сиділи по цей бік шлюзів, милуючись шумовинням і бризками, та правили теревені про наших учителів.

Я йду через міст, дивлюся праворуч і ліворуч; у річці й тепер так само багато водоростей і так само спадає ясний струмінь води; в будівлі вежі, як і колись, жінки голіруч прасують білизну, а жар від прасок лине в розчинені вікна. Вузькою вулицею блукають собаки, перед дверима будинків стоять люди й дивляться на мене, коли я минаю їх, такий навантажений і брудний.

У тій кондитерській ми колись їли морозиво й училися курити. На цій вулиці, що пропливає повз мене, я знаю кожен будинок, бакалійну крамницю, аптеку, перукарню. І от я вже стою перед темними дверима із замацаною клямкою, і раптом мені важко підняти руку. Відчиняю двері, прохолода приємно огортає мене, очі майже нічого не бачать.

Сходи риплять під моїми чобітьми. Нагорі прочиняються двері, хтось перехиляється через поруччя й дивиться вниз. Це двері з кухні, там саме смажать картопляники, дух від них заповнює весь будинок, до того ж сьогодні субота й через поруччя перехилилася, певне, моя сестра. Спершу я чогось знічуюсь і якусь мить не підводжу голови, тоді скидаю каску й дивлюся вгору. Справді, то моя старша сестра.

– Пауль! – кричить вона. – Пауль!

Я киваю, ранець застрягає між поруччям, гвинтівка надто важка.

Сестра розчиняє навстіж двері й гукає:

– Мамо, мамо, Пауль приїхав!

Мені несила йти далі. Мамо, мамо, Пауль приїхав!

Я прихиляюся до стіни, стискаючи руками каску й гвинтівку. Тримаю їх міцно, скільки маю сили, але не годен ступити вже й кроку, сходи розпливаються перед очима, я стукаю себе прикладом по ногах і люто зціплюю зуби; після тих сестриних слів я наче втратив тяму, не можу дати собі ради, через силу намагаюся засміятись і щось сказати, але не можу здобутися бодай на слово й так і стою на сходах, нещасний, безпорадний, скутий жакливою судомою, а сльози мимохіть невпинно течуть мені по обличчю.

Сестра повертається й питає:

– Та що з тобою?

Насилу я перемагаюсь і дибаю нагору, до передпокою. Гвинтівку ставлю в куток, ранець прилаштовую під стіною, а каску кладу на нього зверху. Треба ще зняти ремінь з усім, що до нього причеплено. І враз розлючено кажу сестрі:

– Ти даси мені нарешті носовика?

Вона дістає з шафи хустинку, і я втираю обличчя. Наді мною на стіні висить скляна коробка з барвистими метеликами, що їх я колись наловив.

Раптом я чую материн голос. Він долинає зі спальні.

– Мама ще не встала? – питаю я в сестри.

– Вона хвора.

Я йду до матері, простягаю їй руку та як тільки можу спокійно кажу:

– Ось і я, мамо.

Вона тихо лежить у напівтемній кімнаті. Потім боязко питає, і я відчуваю, як її очі пильно мене оглядають:

– Ти поранений?

- Ні, мені дали відпустку.

Мати дуже бліда. Я не зважуюсь увімкнути світло.

- Ось лежу й плачу, - каже вона, - замість того, щоб радіти.

- Ти хвора, мамо?

- Сьогодні я трохи встану, - відповідає вона й звертається до сестри, якій доводиться раз у раз бігати на кухню, щоб не пригоріли картопляники. - Відкрий слоїк із брусничним варенням... Адже ти його любиш? - питає вона в мене.

- Авжеж, мамо, я хтозна-коли його їв.

- А ми ніби відчували, що ти прийдеш, - сміється сестра. - Сьогодні в нас твої улюблені картопляники й тепер навіть із брусничним варенням.

- А сьогодні ж і субота, - кажу я.

- Сядь біля мене, - просить мати.

Вона дивиться на мене. Руки в неї бліді, кволі, а проти моїх зовсім тоненькі. Ми перемовляємося лише кількома словами, і я вдячний матері, що вона мене не розпитує. Та й про що мені говорити? З усього, що могло бути, сталося найкраще. Я живий-здоровий і ось сиджу біля неї. А в кухні моя сестра готує вечерю, ще й співає.

- Любий мій хлопчику, - тихо каже мати.

У нашій родині не були заведені всякі пестоші, бідняки до такого не звикли, бо на їхню долю випадає надто багато праці й турбот. Вони дивляться на це інакше, не повторюють без кінця те, що й без слів зрозуміле. Коли моя мати сказала «Любий мій хлопчику», то цим вона висловила все, на що іншій довелося б витратити хтозна-скільки слів. Я напевне знаю: крім цього слоїка з брусничним варенням, у моєї матері вже багато місяців не було нічого солодкого, вона зберегла його для мене, так само як і вже трохи черстве печиво, що ним вона тепер мене пригощає. Напевне, випадково десь розжилась і зразу відклала для мене.

Я сиджу біля її ліжка, а за вікном, навпроти нас, у садку невеличкого ресторанчика, виблискують на деревах коричнево-золоті каштани. Я повільно дихаю й кажу сам до себе: «Ти вдома, ти вдома». Проте відчуваю якусь дивну скутість, я ще не можу до всього при звичаїтись. Ось моя мати, ось моя сестра, ось коробка з метеликами, ось піаніно червоного дерева, та сам я ще не зовсім тут. Між нами якась перепона, її ще треба подолати.

Тож я виходжу до передпокою, беру свій ранець і несу до матиного ліжка, а там викладаю все, що привіз: цілу головку сиру, яку роздобув мені Кач, дві пайкові хлібини, три чверті фунта масла, дві бляшанки з ліверним фаршем, фунт смальцю й торбинку рису.

- Візьміть, це вам, мабуть, придасться...

Вони кивають.

– Тут, либонь, із харчами погано?

– Звісно, не дуже добре. А вам на фронті вистачає?

Я всміхаюсь і показую на те, що привіз.

– Так багато нам не завжди дають, але взагалі годують пристойно.

Ерна складає харчі й виносить до кухні. Нараз мати міцно хапає мене за руку і, затинаючись, питає:

– Там було дуже страшно, Паулю?

Що мені відповісти тобі, мамо? Ти ніколи цього не збагнеш, ніколи не зрозумієш. І не треба тобі розуміти. Чи там було страшно, питаєш ти. Ой мамо, мамо!

Я заперечливо хитаю головою й кажу:

– Ні, мамо, не дуже. Нас там багато, а з усіма якось легше.

– Але ж недавно тут був Генріх Бредемаер, то він розповідав, що на фронті справжнє пекло, оті гази й взагалі.

Це каже моя мати. Оті гази й взагалі... Вона не розуміє того, що говорить, вона тільки боїться за мене. Невже розповідати їй, як ми колись знайшли три ворожі траншеї, де всі солдати позастигали так, наче їх громом побило? На брустверах, у сховищах, скрізь, де їх зненацька заскочила смерть, стояли й лежали люди із синіми обличчями, всі вже мертві.

– Та люди всяке вигадують, мамо, – відповідаю я. – Бредемаер розповідав, аби слухали. Ти ж сама бачиш: я живий-здоровий, ще й погладшав проти колишнього.

Страх і турбота матері повертають мені спокій. Тепер я вже можу ходити по кімнатах, розмовляти й розпитувати, не побоюючись, що раптом мені доведеться притулитися до стіни, бо все навкруг стане м'яке, наче гума, а ноги – немов ватяні.

Мати хоче підвестися з ліжка, і я тим часом іду на кухню до сестри.

– Що з нею? – питаю я.

Сестра знизує плечима.

– Вона лежить уже кілька місяців, але не дозволяла писати тобі про це. Її дивилося багато лікарів. Один з них сказав, що в неї, напевне, рак.

Я йду до окружного військового управління доповісти про те, що прибув. Неквапно плентаюся вулицями. Раз у раз до мене забалакують знайомі. Та з ними я довго не затримуюсь, бо не хочу багато говорити.

Коли я повертаюся назад, хтось голосно гукає до мене. Ще замислений, я обертаюсь і бачу перед собою якогось майора. Він напускається на мене:

– Чого не віддаєте честь?

– Вибачте, пане майор, – кажу я розгублено, – я вас не побачив.

Він кричить уже дужче:

– Ви й відповідати не вмієте, як належить?!

Мені кортить затопити йому в пику, та я стримуюсь, бо тоді моя відпустка зразу урветься, тож витягуюсь перед ним і кажу:

– Я не побачив пана майора.

– То будьте ласкаві дивитися! – гаркає він. – Ваше прізвище?

Я відповідаю.

Його червоне опецькувате обличчя ще палає гнівом.

– З якої частини?

Я рапورتую, як належить. А йому ще замало.

– Де розташовані?

Та з мене вже досить, і я кажу:

– Між Лангемарком і Біксхооте.

– Де це? – питає він трохи спантеличено.

Я пояснюю, що годину тому прибув сюди у відпустку. Гадаю, що тепер він відчепиться й піде собі далі. Та дарма. Він іще дужче лютує:

– То ви надумали й тут запровадити свої фронтові порядки? Ні, цього не буде. У нас, хвалити Бога, панує лад.

І командує:

– Кругом, двадцять кроків назад, бігом марш!

У мені глухо нуртує лють. Але проти нього я безпорадний: як він схоче, то негайно мене заарештує. Я відбігаю назад, вертаюсь, за шість метрів від майора підіймаю руку, хвацько козиряю і, тільки пройшовши ще шість метрів, опускаю її.

Він підкликає мене знов і вже трохи милостивіше пояснює, що цього разу дарує мені провину. Я виструнчуюсь на знак вдячності.

– Ідіть! – командує він.

Я клацаю підборами, повертаюсь і йду. Через цю зустріч вечір геть зіпсований. Я йду додому, скидаю форму й жбурляю її в куток, однаково не збирався її тут носити. Дістаю із шафи свій цивільний одяг і вбираюся в нього.

Та в ньому мені незвично. Костюм став закороткий і затісний: в армії я підріс. Морочуся з коміром і краваткою. Урешті краватку мені зав'язує сестра. Яке легке це вбрання, здається навіть, що на тобі тільки спідні та сорочка.

Я роздивляюсь у дзеркало. Ну й дивний вигляд. Засмаглий, трохи зависокий підліток із подивом витріщається на мене.

Мати тішиться, що я вбрався в цивільне: у ньому я немов ближчий їй. Однак батькові більше до вподоби форма, він хоче так піти зі мною до своїх знайомих.

Та я ухиляюся від цього.

Як приємно десь спокійно посидіти, приміром, у садку при ресторані під каштанами, неподалік від майданчика для гри в кеглі. Листя падає на стіл і додолу, тільки ще не багато, це перші листочки. Переді мною стоїть кухоль пива, на військовій службі всі звикають пити. З кухля я відпив тільки половину, тож можу ще зробити кілька добрячих ковтків прохолодного напою й навіть замовити другий або й третій кухоль, коли схочу. Ніхто не шикується в лави, ніхто не стріляє, діти власника ресторану граються на кегельному майданчику, а їхній пес кладе голову мені на коліна. Небо блакитне, крізь листя каштанів прозирає стрункий зелений шпиль церкви Святої Маргарити.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=50194710&lfm=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Мається на увазі нецензурна лайка в драмі Й. В. Гете «Гетц фон Берліхінген». (Тут і далі прим. перекл., якщо не зазначено інше.)

2

Товариш, друг (фр.).

3

Хвилинку! (фр.)

4

Війна... Велике лихо... Бідолашні хлоп'ята... (фр.)